

ШОДМОН СУЛАЙМОН

МУТОЛАА ШУКУҲИ

(Адабий-маърифий лавҳалар)

“БУХОРО МАВЖЛАРИ”
КУТУБХОНАСИ

ТОШКЕНТ – 2013
“НАВРЎЗ” НАШРИЁТИ

ББК 84.3

С 92 (Ўзб-2)

Сулаймон, Шодмон

Мутолаа шукуҳи (Адабий-маърифий лавҳалар).
Тошкент: “НАВРЎЗ” нашриёти, 2013 йил, 56 бет.

Тақризчи:

Дилшод РАЖАБОВ,
филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-381-08-7

© “НАВРЎЗ” нашриёти, 2013

© Ш.Сулаймон

СЎЗ СОҒИНЧИ

ёхуд мухтасар муқаддима

Мен сўз дардига қачон гирифтор бўлдим?! Оқибати хайрли бўлармикин бу мубталоликнинг? Аслида, сўз ижодкорни таъқиб этадими, ёки ижодкор сўзни? Ё адабиёт одамзод ўйлаб топган эрмакмикин? Йўқ, йўқ, адабиёт шунчаки эрмак бўлганида, улуг боболаримиз сўз шаънида бу қадар улугвор таърифлар битмаган, уни олам ибтидоси ўлароқ муқаддаслаштирмаган бўлишарди! Қолаверса, сўзни эрмак деб билиш ахлоқсизлик қадар номуносиб рафторки, сўз майдонига ўз ихтиёринг ила кирганинг боис, у туфайли топадиган ва йўқотадиганларингга-да ўзинг сабабчи бўласан. Зотан, айтилган сўз – “душман”, айтилмаган сўз – дўст. Айтилган сўзнинг “душман”лигига сабаб – агар у тингловчига маъқул келса, шонга бурканасан, маъқул келмаса – иснодга қоласан. Айтилмаган сўзнинг дўстлигига сабаб – у ҳали айтилмаган ва унинг камоли ҳам, заволи ҳам ҳозирча сени ташвишга солмайди. Буларнинг барчаси биргина каломда – масъулият тушунчасида бирлашади. Шу боис Абдулла Қодирий бобомиз “сўз айтишда андиша зарур”лигини қайта-қайта уқтирганлар.

Катта-кичик ижодкорлар ҳақида битганларимни Абдулла Қаҳҳор бобо кўрганларида, “Барибир шоирсиз-да, ўғлим. Ҳиссиётнинг жиловини қўлдан берган жойларингиз йўқ эмас”, дея танбеҳ беришлари муқаррар эди. Битикларим аро таҳлил ўрнини андак ҳашамдор изҳорлар эгаллаган саҳифаларга дуч келсангиз-у, Сиз ҳам у киши каби беозор табассум ила бош чайқаб қўйсангиз, асло ранжимайман! Зотан, ана шу табассумингизда менинг холис ниятимга тарафдорлигингиз жо эканлигини, қоғоз қоралашдан мақсадим аслида қоралаш эмаслигини теран англашингизни ҳис этаман! Мен учун ана шуниси муҳим!

УЛУҒ ШОИР МЎЪЖИЗАСИ

Бу буюк сўз санъаткори ҳақида замондоши ва зойибона дўсти Заҳириддин Муҳаммад Бобур шундай ёзган эди: “Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўб ва хўб айтқон эмас...”

Унинг соҳир қалами шаънига дўсти ва устози Абдурахмон Жомий айтган мана бу сўзлар эса тагин-да муродбахш: “Бу қаламга фалакдан офаринлар ёғилсин. Бу қалам форсий тил эгаларига, форсийча назм дурларини терувчиларга раҳм қилди. У ҳам агар форсий тилда ёзганида, бошқаларга сўз айтишига мажол қолмасди...”

Улуғ шоир бежизга “шеърят мулкининг султони” деган шарафли номга муносиб кўрилмаган. Дарҳақиқат, у туркий назмни шундай юксак мақомга кўтардики, бу шараф ундан олдин ва кейин яшаган ҳеч бир шоирга насиб этган эмас. Ёш Алишернинг 1465-1466 йилларда мухлислари томонидан тузилган “Илк девон”и туркий назм осмонида янги ва порлоқ юлдуз чарақлаганининг илк хушхабари бўлди. Шундан сўнг дунё юзини кўрган “Бадое ул-бидоя” (“Гўзалликнинг бошланиши”), “Наводир ун-нихоя” (“Нодир тугалланиш”) девонларини улуғ шоир ўз қўли билан тартиб берди ва шу тариқа шеърсевар мухлисларига бўлган чексиз эҳтиромини изҳор этди. 45 минг мисрага яқин – 3200 дан ортиқ шеърни қамраган, “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ғаройиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик нодирликлари”), “Бадое ул-васат” (“Ўрта ёш гўзалликлари”), “Фавойид ул-кибар” (“Кексалик фойдалари”) девонларини ўз ичига олган “Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) куллиёти эса “туркий сўз сеҳргари”нинг чинакам мўъжизакорлиги намунаси эди: мазкур куллиётда шоирнинг мумтоз лириканинг 16 жанрига мансуб асарлари: 2600 ғазал, 4 мустазод, 10 мухаммас, 5 мусаддас, 1 мусамман, 4 таркиббанд, 1 таржеъбанд, 1 маснавий, 1 қасида, 1

соқийнома, 210 қитъа, 133 рубоий, 52 муаммо, 10 чистон, 13 туюқ, 86 фард жамланган.

Форсийда битилган 12000 мисрадан ортиқ шеърни ўз бағрига жо қилган “Девони Фоний” эса шоирнинг “форсиғўй” шоирлар баҳсида ҳам пешқадам бўлганини шоён этди.

“Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”), “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёра”), “Садди Искандарий” (“Искандар девори”) дostonларини ўз ичига олган илк туркий “Хамса” қозонган шухрат адабиётимизни дунёга танитди, ундан ўрганиш ва унга эргашишга даъват этди. 1498 йилда улуғ шоир ғайрати билан Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарига жавобия тарзида яратилган “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) достони эса Ғарбу Шарқда тасаввуфга оид нодир қўлланма ўлароқ юксак қадр топди.

“Вақфия”, “Рисолаи муаммо” (“Муаммо ҳақида рисола”), “Мезон ул-авзон” (“Вазнлар ўлчови”), “Рисолайи тир андохтан” (“Ўқ отиш ҳақида рисоласи”), “Муҳокамат ул-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) рисоалари, “Сабъату абхур” (“Етти денгиз”) араб тилининг изоҳли луғати эса шоир илмий-иждодий изланишлари сарҳадининг ниҳоятда кенг бўлганидан шаҳодатдир.

Шоир ҳаёти ва ижодига оид воқеа ва рақамларга аниқлик киритишда “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”, Жомийга бағишланган), “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” сингари хотиранома асарларнинг алоҳида ўрни бор. Бу жиҳатдан, Алишер Навоийнинг турли йилларда битилган 88 мактубини ўзида жамлаган эпистоляр характердаги “Муншаот” (“Мактублар”) асари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

“Мажолис ун-нафоис” (“Нафис мажлислар”), “Насойим ул-муҳаббат” (“Муҳаббат шабадалари”), “Тарихи мулуки Ажам” (“Ажам шоҳлари тарихи”), “Тарихи анбиё ва ҳукамо” (“Анбиёлар ва ҳакимлар тарихи”) сингари адабий-тарихий

тазкиралари шоирни бу соҳанинг ҳам пешқадамига айлантирди.

“Арбаъин” (“Қирқ ҳадис”, ҳадислар моҳиятини шеърӣ усулда шарҳлаш асосида битилган 40 қитъа), “Назм ул-жавоҳир” (“Жавоҳирлар тизмаси”, 266 рубоийни ўз ичига олган назмӣ панднома), “Сирож ул-муслимин” (“Муслмонлик нури”), “Муножот”, “Маҳбуб ул-қулуб” (“Қалбларнинг севгани”) асарлари бизни буюк бобокалонимизнинг комил инсон сифатидаги пок ахлоқи файзу баракотидан баҳраманд этади.

Ҳазрат Навоӣ Шарқда кенг қарор топган қасидачилик анъанасини ҳам муносиб давом эттирди. Уни ахлоқӣ-фалсафӣ мазмун билан бойитди, бадиӣ такомилга етказди. “Ҳилолият”, “Фусули арбаа” (“Тўрт фасл”, йил фасллариға бағишланган 4 қасидаи фаслияни ўз ичига олган форсӣ қасидалар туркуми), “Ситтаи зарурия” (“Олти зарурат”, 6 фалсафӣ қасидани ўз ичига олган форсӣ қасидалар туркуми) асарлари улуғ шоир бадиӣ маҳоратининг безавол дурдоналаридир.

Биз Навоӣ асарлари сонини қайд этишда имкон қадар мухтасарликка интилдик. Зотан, шоир қалами тухфа этган катта-кичик асарларнинг умумӣ адади 5000 дан ошиб кетади. Агар бизда чинакамиға Навоӣхонлик анъанаси шаклланида, йилнинг ҳар бир ойида, ойнинг ҳар бир ҳафтасида, ҳафтанинг ҳар бир кунида, куннинг ҳар бир соатида улуғ шоир ҳаёти ва ижодига дахлдор қай бир санани нишонлашға тўғри келар, шубҳасиз, бундан сўз шаънини улуғ билган ҳеч бир ватандошимиз афсус қилмаган бўлар эди.

БУЮК УММОНДАН ҚОНИБ

Шубҳасиз, ёзган асарларининг адади улугъ шоир абадиятини таъмин этган бирламчи омил эмас! Навоий ҳаёти – бетакрор ибрат, Навоий ижоди – безавол қадрият! Бу ҳақиқат шоир тириклигидаёқ ўз тасдиғини топган, у нафақат илм ва ижод аҳли, балки оддий халқ ҳам эргашидиган, ибрат ва намуна оладиган, севадиган ва соғинадиган зот даражасига кўтарилган эди. Шоир тириклик чоғидаёқ унинг асарларига ёзилган кўплаб назира-ўхшатмалар, мухаммаслар, халқ орасида кенг тарқалган, шоирнинг ибратли ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи халқона ривоятлар бунга ёрқин далилдир. Ўнлаб шоирларнинг ўзига “Навоий” тахаллусини танлаганлиги эса Мир Алишер асарлари ижод майдонига қадам қўйган навқирон қаламкашлар изланишларига нечоғлиқ умидбахш таъсир кўрсатганлигидан шаҳодатдир.

Болалик чоғидаёқ Шарафиддин Али Яздий дуосини олишга мушарраф бўлган, малик ул-калом Лутфий назарига тушган Алишер Навоий кейинчалик Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Камол Турбатий сингари ўз даврининг нозиктаъб зотлари билан устоз-шогирдлик ва дўстлик ришталарини боғлади. Уларнинг ҳаммаслак кўмакчисига айланди, ўрни келганда, илм ва ижод жабҳасидаги қимматли маслаҳатлари билан уларга илҳом, куч ва ғайрат бағишлади. Шу боис Абдурахмон Жомий ўз “Баҳористон”ида Алишер Навоий шаънига самимий таҳсинлар ёғдирди, Хондамир ўз “Макорим ул-ахлоқ” асарини тўлиғича Алишер Навоийга бағишлади, Бобур ўз “Бобурнома”сида шоир шахси ва ижодига улкан баҳо берди. Давлатшоҳ Самарқандий ва Зайниддин Восифий асарларида Навоий ҳақидаги ибратли лавҳаларга кенг ўрин ажратилди. Бугина эмас, кейинроқ яшаб ўтган улугъ шоир Фузулий таърифи билан айтганда, Амир Алишер “Манзури шаҳаншоҳи Хуросон” (Хуросон шаҳаншоҳига манзур бўла олган зот) даражасига етди: Хуросоннинг шеърпарвар ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро шоир замондошини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади, унга ҳаммаслак бўлди, илмда ҳам, ижодда ҳам унга эргашишга ҳаракат қилди. Ва ана шу дўстлик эҳтироми туфайли ўз

“Рисола”сида Алишер Навоий ижодига юксак баҳо берди. Унинг шеърларида қўлланган мингга яқин сўзга изоҳ берилган ва шоир асарларини тушунишни осонлаштирадиган “Бадоиъ ул-луғат” (Толи Имоний Ҳиравий) изоҳли луғати яратилишига бош-қош бўлди. Кейинчалик тузилган Мирзо Меҳдихоннинг “Санглоҳ”, Фазлуллохоннинг “Луғати туркий”, Фатҳ Алихон Ҳожарнинг “Луғати атрокия”, Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғати чиғатойи ва турки усмоний”, Муҳаммад Хоксорнинг “Мунтахаб ул-луғат”, Паве де Куртейлнинг “Шарқ туркий луғати”, 1983 йилда ўзбек лексикографлари томонидан тузилган “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” (4 жилдли) каби қатор луғатлар ана шу анъанани муносиб давом эттириб, “ғазал мулкининг султони” асарларини халққа янада яқинлаштирди, шоир бадий оламини теранроқ инкишоф этиш имкониятини оширди.

Навоий ижоди Машраб қалбига ҳам ўт-аланга солганлиги унинг устоз ғазалларига ўхшатмалари, мухаммаслари мутолааси чоғида яққол кўзга ташланади. XIX асрнинг етук шоир ва таржимони, тарихчи ва жамоат арбоби Шермуҳаммад Мунис эса ўзини Навоийга издошликка бошқалардан кўра ҳақлироқ санади. “Сўз ичра Навоийки жаҳонгир турур, Мунисға маоний йўлида пир турур”, дея фахр ила таъкид этган шоир ўз исмининг Алишер Навоий исмига моҳиятан уйғун эканлигидан яна бир бор суругга тўлди, устозга эргашиб, ўз девонига “Мунис ул-ушшоқ” (“Ошиқлар дўсти”) дея ном қўйди, уни дебоचा билан зийнатлади. Бироқ ҳақли равишда таъкидлаш жоизки, бу жабҳадаги пешқадамлик жилови етук шоир ва олим, тарихчи ва таржимон Муҳаммадризо Огаҳий қўлида кетди: шоир Алишер Навоийга муносиб издошлик қилиб, лириканинг у мурожаат этган барча жанрларида ўз кучини синаб кўрди. Бунинг маҳсули ўлароқ “Таъвиз ул-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) дея номланган, 19 жанр намуналарини ўз ичига олган муаззам девон яратди.

Ўзбек навоийшунослиги ва Навоийномаси тарихида XX асрда қўлга киритилган ютуқларнинг айрича ўрни бор. Айни шу асрда шоир юбилейлари бир неча марта нишонланиб, унинг илмий-ижодий меросини ўрганиш, адабий сиймосини яратиш йўналишида улкан ишлар амалга оширилди.

Жумладан, таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан 15 жилдли, 550 йиллиги муносабати билан эса 20 жилдли Мукаммал асарлар тўпламлари нашр юзини кўрди. Шоирнинг турли ёшдаги китобхонлар учун мўлжаллаб chop этилган турфа тил, ёзув, ҳажм ва кўринишдаги асарлари ададига етмоқ мушкул!

Замонавий сўз санъатимизда Алишер Навоий сиймосига бевосита ва билвосита мурожаат этмаган қаламкаш йўқ ҳисоби. Шоир яратган қаҳрамонлар, қолаверса, унинг ибратга тўлиқ ҳаёти, асарларидаги ҳикматга тўла лавҳалар қалам аҳли энг кўп мурожаат этадиган талмеҳ воситасига айланганлиги рост! Ойбекнинг “Навоий ва Гули”, “Алишернинг ёшлиги”, “Навоий”, Л.Батнинг “Ҳаёт бўстони”, Миркарим Осимнинг “Зулмат ичра нур”, Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий”, Мақсуд Шайхзоданинг “Ўртоқ Навоий” сингари асарлари эса улўғ шоир адабий сиймосига қўйилган ўзига хос ҳайкаллардир. Замондош адибимиз Омон Мухторнинг бу улўғ зот ибратли ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи “Ишқ аҳли” ҳамда “Буюк фаррош” романлари эса ўзбек Навоийномасининг янги асрдаги илк қадами бўлди. Адиб бу асарларда Навоий шахсиятининг анчайин мураккаб қирраларини очишга муваффақ бўлди. Таниқли шоир юртдошимиз Самандар Воҳидовнинг Навоий ғазалларига ёзилган 50 мухаммасдан таркиб топган, 2010 йилда нашрдан чиққан “Бу боғда баҳра боқийдур” китобини эса улўғ бобокалонимиз қалам аҳли қалбига бахш этаётган безавол илҳомнинг янги маҳсули санаш мумкин.

Сўзсиз, Навоий ижоди – чексиз уммон. Ҳали бу уммон неча-неча авлодлар ила дийдорлашмоғига, улар қалбини ўз бағрида яширган жавоҳирлари билан такрор-такрор нурафшон этмоғига асло шубҳа йўқ!

*“Бухоро мавжлари” журнали,
2011 йил, 1-сон, 12-13-бетлар.*

“БОРИ ЭЛГА ЯХШИЛИҒ ҚИЛ...”

Дунёда улуғ фарзандларга макон бўлишни орзу қилмаган юртни, мутафаккир фарзандлари қучган шарафдан сарбаланд бўлмоқни истамайдиган халқни топиш мушкул. Не тонгки, тақдир халқимизни бу бахтдан такрор-такрор баҳраманд этган. Нафақат туркий эллар, балки бутун дунё халқлари эътиборини қозониб, номини абадиятга муҳрлаган аجدодларимиз рўйхати жуда-жуда салмоқдор. Шубҳасиз, бу сафда бетакрор сўз санъаткори Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ва шахсиятининг бетимсол ўрни бор.

Олам яралиб, бадий сўз айтила бошлаганидан бери не-не ижодкор ўтмаган, неча минг ёхуд миллион асарлар яратилмаган дейсиз?! Аммо китобхон халқи дуч келган қаламкашни бошига кўтариб, ардоқлайвермайди. Баъзан бунинг учун бўй баравар китоб ёзиш ҳам кифоя қилмаслиги мумкин. Чунки адабиёт илмидан у қадар хабардор бўлмаса-да, чинакам китобхон ички бир ҳиссиёт орқали сўз санъати намуналарининг сарагини саракка, пучагини пучакка чиқара олади. Ана шу тариқа асрлар нафасини ўз бағрида жо этган сара асарлардан минг машаққат ила нусха кўчирилиб, уларнинг бизга қадар эсон-омон етиб келишига замин яратилган. Ана шу тариқа китобхон қалбини забт этолмаган асарлар яратилганидан бир оз фурсат ўтар-ўтмас, тарих хилватхонасидан ўрин олаверган. Демак, Бобур Мирзо каби улуғ бобокалонларимиз асарлари асрлар тўфонини писанд этмай, бизгача етиб келган экан, уларда аллақандай сеҳру синоат бор! Хўш, бирор ижодкорнинг нафақат ўз юрти, балки бутун дунё мамлакатлари эътиборига сазовор бўлишига нималар омил бўлади?

Аслида улуғларнинг улуғлигини исбот этиш учун улар ижодига мансуб бир неча мисра ёхуд байтга эътибор қаратишнинг ўзи кифоя қилади. Инчунин, Мирзо Бобур

асарлари дастлаб бошдан-охир тушкун кайфият билан суғорилгандек, дунёдан этак силкиган, ўзини элдан айро кўрмоқни афзал билган кишининг эзгин изҳорларидек тасаввур пайдо этади. Шоир ғазал ва рубоийларида бот-бот учраб турадиган “Келди ул вақтки, бошимни олиб кетгаймен, Олам ичра аёғим етганича етгаймен”, “Оёғим етганча Бобурдек кетар эдим, нетай”, “Бошимни олиб бир сориға кетгаймен”, “Бошини олиб бир сориға кетса киши” сингари таъкидлар бу таассуротни такрор-такрор қувватлагандек, мутафаккир ижодининг шоҳ намунаси бўлмиш “Яхшилиғ” радифли ғазал эса бу хулосага узил-кесил нуқта қўйгандек бўлади:

*Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.*

*Гар замонни нафй қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетайин, бу замондин яхшилиғ.*

*Дилраболардин ёмонлиқ келди маҳзун кўнглима,
Келмади жонимга ҳеч ороми жондин яхшилиғ.*

*Эй кўнгул, чун яхшидин кўрдунг ёмонлиқ асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не маъни ҳар ёмондин яхшилиғ?..*

Ҳа, ғазалнинг ҳар бир сатрида дунё-дунё алам, уммон-уммон андуҳ, денгиз-денгиз ғам, дарё-дарё фарёд довул янглиғ кўпириб-отилиб тургандек гўё. Бу мисраларни ўқий туриб, беихтиёр кўзингизга ёш келади, чеккан ғам-аламларингиз, бошингизга сабаб-бесабаб ёғилган маломат тошлари, кўксингизни тирнаган ўтли армонлар, топмиш-йўқотмишларингиз ёдингизга тушиб, кўксингизни теран бир андуҳ кемира бошлайди. Ва сиз ҳам кўпчилик сингари: “Дарҳақиқат, Бобур дунё бевафоликларидан кўнгли зада бўлган, эл-улусдан этак силкиган шоир”, деган хулосани

махкам ушлаб оласиз. Бироқ бу хулоса кўнглингиз қатидан жой олиб улгурмай, шоир сизни дарҳол ўзга бир кайфият чорбоғига етаклайди. Гўё сизни синовдан ўтказаетгандек кетмакет эзгин сатрларни тизади-да, бирданига кутилмаган, ҳатто аввалги фикрларига зид хулосани ўртага қўяди:

*Бори элга яхшилиг қилгилки, мундин яхши йўқ
Ким, дегайлар: даҳр аро қолди фалондин яхшилиг.*

Ана шунда Бобурнинг аслида ҳаётни беҳад севадиган, эл корига ярашни шараф билган, бутун умри, зоҳиру ботинини яхшиликка сафарбар этган бетакрор қалб соҳиби бўлганлигига имон келтирасиз. Ахир, буюклик ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Айниқса, дунёдан этак силкиган, ўз фикр-қарашлари қобиғига ўралиб олган, ўзгаларнинг ҳаётбахш туйғу ва ҳиссиётларидан инжийдиган одамга-ку, асти қўяверинг! Толеига улўғлик насаби битилганлигини илк сатрлари қоғозга тушгандаёқ англаган Бобур Мирзо кўра-била туриб, ўзини кимсасизлик, руҳий беқарорлик ва таназзул жарига итқитармиди?! Йўқ, аксинча, у ана шу изтироблар ичра қақнус янглиғ ёниб-тобланиб, янги зафарлар сари одимлайверди. Шу тариқа Кобул ва Ҳиндистонда туркий калом жаранг берди, туркона урфу одат қарор топди. Бобур буни фақат жаҳонгирлик иштиёқи туфайли эмас, балки дину диёнат, ҳақиқат ва адолат тантанаси учун амалга оширди. Шу боис унинг зафарли юришларини аламзадалиқ ила қон тўкишлар эмас, туркий маданиятни ўзга элларга ҳам ёйиш орзуси ўлароқ талқин этадилар. Бинобарин, инглиз тарихчиси Эдуард Ҳолден “Бобур феъл-атворига кўра Цезарга қараганда севишга арзигуликдир”, дея адолатни шиор билган улўғ бобомизга бўлган чексиз эҳтиромини изҳор этган эди. Дунёдаги жамики адолат ва ҳақиқат тарафдорлари улўғ бобокалонимизни айна шу фазилати боис севишади, ардоқлашади. Хатарлардан чўчимайдиган, кўнгли поклиги боис таваккали тўғри чиқадиган ҳукмдор сифатида афсона ва ривоятлар қаҳрамонига айлантириб келишади.

Бобур Мирзонинг буларнинг барчасига эртанги кунга комил ишонч, чексиз сабр-ирода ила эришганлигига шубҳа йўқ. Мана, қутб ул-авлиё Абдулхолиқ Ғиждувоний нима дейдилар:

*Ҳар кимса ёмонликники одат этгай,
Ҳар кори бади қалбини зорат этгай.
Эй ҳамсафарим, таънадин уз дил, негаким,
Бад кимсани бад одати бадбахт этгай.*

Шундай улуғ ҳақиқатлардан бохабар, Хожа Аҳрор Валийнинг “Волидия” асари таржимасини амалга оширган, “Мубаййин” да одоб-ахлоқ масалаларидан қизгин баҳс юритган Бобур Мирзо умрини ёмонлар билан “жанжаллашиб” ўтказишга рози бўлармиди? Йўқ, Бобур бундай йўл тутмади. Боболар айтган йўриқ ўзи учун чинакам саодат келтиришини теран англаб, дунёга нек назар билан боқишни қанда қилмади. Унинг маънавий-маърифий, ижтимоий-сиёсий жабҳадаги бетимсол зафарларига омил бўлган куч ҳам аслида, ана шу комил ишончдир:

*Душманники, бу даҳр забардаст қилур,
Нахват майидин бир неча кун маст қилур.
Ғам емаки, еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер киби они паст қилур.*

Ҳа, ёмонга ёмонлик жавобин бермоқ – улуғларнинг одати эмас! Аксинча, эл ҳурматини қозонган қай бир ҳукмдор фаолиятига назар солманг, муроса ва бағрикенглик улар муваффақиятининг гарови бўлганлигига ишонч ҳосил қиласиз. Бобур Мирзо эса бу жиҳатдан барчага ибрат бўла олган улкан қалб соҳиби. Улуғ аجدодимиз ҳаёти ва фаолиятининг бетакрор солномаси бўлмиш “Бобурнома”ни варақлаган ҳар бир инсон бунга такрор-такрор амин бўлади.

Қадрли ўқувчи! Ўзбек кино усталари томонидан суратга олинган “Кичкина табиб” бадиий фильмини такрор-такрор томоша қилгансиз, албатта. Ундаги энг гўзал образ ижрочиси Дилшод Каттабековга ўшандаёқ меҳр қўйганингиз ҳам сир

эмас. Мазкур фильмда ўта таъсирли бир лавҳа бор. Бу – Кичкина табиб Дониёр Алишер акага (Нигоранинг бойбобосига) фаришталар ҳақида гапирган жой! Бойбобонинг: “Ҳаммани тузатдинг, сендан шифо топмаган одам қолмади. Аммо нега менинг неварамни тузата олмайсан?” – деган андух тўла сўроғига Дониёр: “Чунки сизнинг уйингизда фаришталар йўқ. Кичкина, қанотлари кичкина фариштачалар бизнинг қишлоғимизда жуда кўп. Аммо сизнинг уйингизда йўқ”, – дея фарёд уриб жавоб беради. Сиз унинг фарёдига чидай олмай, кўзингизга ёш оласиз. Кўнглингизда жўш урган таниш дардли ҳиссиётдан кўкрагингиз торайиб, чуқур нафас оласиз. Ҳа, болакай Бойбобонинг уйини тарк этаётган поклик, ҳалоллик ҳақида жавраётган бўлади. Худо берган иқтидори йўлига кўндаланг турган ёвузликлар ҳақида сўзлаётган бўлади. Сиз буни дил-дилдан ҳис қиласиз. Кўксингиздан кўзингизга оқиб, тагин кўксингизга томчилаган ёш ана шу дарддан туғилади, аслида. Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мутафаккир бобокалонларимиз – биз учун чинакам фаришталар! Улар ҳар тонг уйимиз токчасига, деразамиз раҳига қўниб, биздан меҳр-эътибор умидланишади. Асарларини ўқиб, улар бағрида жо бўлган маърифатдан баҳраманд бўлишимизни, ҳаётимизни ҳалоллик пойдевори устига бунёд этишимизни иташади. Аммо уларнинг бу дил изҳорларини эшитиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бунинг учун китоб жавонларимиздан уларнинг асарларини авайлаб олишимиз, чанг-ғуборлардан тозалаб, силаб-сийпалашимиз, энг муҳими, уларни чинакам очиқ қалб ва теран тафаккур билан мутолаа қилмоғимиз даркор! Ана шунда улар англаган ҳақиқатларнинг ҳеч бўлмаса бир заррасини англасак, улар сазовор бўлган шарафнинг бир мисқолидан баҳраманд бўлсак, не тонг!

*“Бухоронома” газетаси,
2012 йил 11 февраль.*

ҚОДИРИЙ ЯРАТГАН БОҒ

Ҳар бир халқнинг ўзга миллат ва элатларга намуна қилиб кўрсатадиган, эзгу қадрият янглиғ асраб-авайлаб юрадиган неъматлари бор. Қай бир халқ ўз қадимий обидалари билан фахрланса, қай бир халқ қалбида гўзал боғлари, осмонўпар бинолари, шарқироқ сой ва дарёлари борлиги боис ғурур жўш уради. Ўз адабиёти ва санъати боис ифтихор туйиш бахти эса камдан-кам халқларга насиб этадиган эзгу саодатдир. Юртимиз биз санаган ранг-баранг неъматлардан ташқари, асрлар ва насларга татигулик беқиёс санъати, дунё халқларига ибрат қилиб кўрсатишга муносиб бетакрор адабиёти борлиги билан ҳам фахрланса арзийди. Қисқа муддат ичида “олтинчи романчилик мактаби”га асос сола билган, янги ўзбек адабиёти имкониятларини юзага чиқаришда беқиёс ҳисса қўшган Абдулла Қодирий бутун онгли фаолиятини ана шу ўлмас қадриятга муносиб бўлишга сафарбар этган ҳассос сўз санъаткори эди.

Бетакрор “Ўткан кунлар” муқаддимасида: “Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухро”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромғўр”лари билан танишдиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”, дея таъкидлаган адиб ўзининг ранг-баранг жанрлардаги асарлари – ҳажвия, ҳикоя, қисса ва романлари, публицистик лавҳа, тақриз ва мақолалари билан бу сўзлари шунчаки ҳаводорлик эмаслигини тўла-тўкис исбот этди. Деярли ҳар бир асарида янги адабиётга хос бир неча қиррани очишга ва шу тариқа келажак авлодга адабиёт сабоқларини ўтишга эришди. Бу жиҳатдан, буюк сўз санъаткорининг икки бетакрор дурдонаси – “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари алоҳида

аҳамият касб этади. Адибнинг бу журъат-жасорати изсиз кетмади: Қодирийдан сўнг насримизда икки юздан зиёд роман яратилганлиги ҳам бу фикримизни яққол тасдиқлайди. Ойбекнинг – беш, Одил Ёқубовнинг – олти, Пиримқул Қодировнинг – олти, Омон Мухторнинг ўндан зиёд роман яратганлиги эса бу жанр имкониятларининг адибларимиз томонидан тобора теранроқ кашф этила бораётганлигидан далолатдир.

Албатта, бу ўринда гап фақат роман яратиш анъанасининг давом этаётгани ва романларимиз сонининг тобора ошиб бораётгани ҳақида эмас. Адибларимиз ўз асарларида Қодирий қўллаган бадиий услуб жиоларидан фойдаланишга, ўз асарларини миллий руҳ ва нафас билан уйғун этишга, уларда миллий тилимиз жиоларини намоён этишга уринишаётирки, бу улуг сўз санъаткори яратган маҳорат мактабининг йиллар оша ҳеч бир завола кўрмай, авлодлар камолоти учун хизмат қилиб келаётганлигидан дарак беради.

Абдулла Қодирий ижодини севимли қилган, унга бўлган қизиқишларнинг йиллар сайин ортиб боришига замин яратаётган муҳим омиллардан бири, шубҳасиз, ёзувчининг ўзига хос, бетакрор услубидир.

“Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак”. Бу – Абдулла Қодирий адабиёт олдида ичган қасам ва бир умр амал қилган бош шиор! Китоб чиқариш ва “машҳур” бўлишга уринишлар чандон ортган бир шароитда буюк бобомизнинг бу сўзлари қиммати нечоғлиқ юксалиб бораётганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Адиб ўз давридаёқ ана шу иллатдан хавотирга тушган ва ҳар бир асарида сўзга андиша билан муносабатда бўлиш сабоғига бевосита урғу берган эди. Шу боис унинг ижодидан озиқланишга орзуманд қаламкашлар адибга чин маънода эргашиш, ундан ўрганиш пайида бўлишлари керакки, шунчаки ўзини Қодирий издоши санаш билан маҳорат ошиб, қалам чархланиб қолмайди.

Дунёнинг даҳо ёзувчилари ўринли таъкидлашганидек, “Аслида ҳар бир асар ўз муаллифининг таржимаи ҳолидир”. Шу нуқтаи назардан қаралганда, саргузаштлари аксар тарихий муҳит ва шароитда тасвир этилган Қодирий қаҳрамонлари, энг аввало, унинг ўз руҳияти ва қалбидан ўсиб чиққанлигини эътироф этишга тўғри келади. Адиб табиатан ҳалол ва мард инсон бўлган, ҳақни – ҳақ, ноҳақни – ноҳақ, дейиш асносида юзхотирга ўрин қолдирмаган. Айниқса, адабиёт, сўз манфаатларини ҳимоя қилиш зарурати туғилганда, ўз маслагида собит турган. Жумладан, 1926 йилда эълон қилинган “Йиғинди гаплар” мақоласи учун илк мартаба қамоққа олинган адиб терговда: “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, “их” дейдирган йигит эмасман”, дея таъкидлайди. Кейинчалик унинг характериға хос бу қатъийлик “Меҳробдан чаён” романи бош қаҳрамони Анвар Мирзонинг Худоёрхон билан кечган юзма-юз мулоқоти жараёнида бўй кўрсатади. “Ўткан кунлар” даги Отабек характериға хос мардлик ва жасорат (икки йил давом этган, тушунмовчилик орқасида вужудға келган айрилиқни сабр ва ирода билан енгиб ўтиши, Ҳомид ва унинг тўдасини якка ўзи маҳв этиши)нинг илдиэлари ҳам адиб қалб кечинмалари ва иродасидан “сув ичган”.

Шунинг баробарида, Қодирий ҳажв ва мутойиба ғоят ўч бўлган. Бу хусусият адибнинг реалистик асарларидаги Ўзбек Ойим, Хушрўй, Ҳомид, Жаннат, Азизбек, Худоёрхон, Муслмонқул, Солиҳ маҳдум, Абдурахмон домла сингари қаҳрамонлар характериға хос нозикликларни тасвир этишда кўмак берган. “Жулқунбой”, “Калвак Махзум”, “Тошпўлат”, “Овсар”, “Думбул”, “Шиғой” каби имзо-тахаллуслар остида эълон қилинган мақола ва ҳажвиялари, “Тошпўлат тажанг нима дейди?”, “Калвак Махзумнинг хотира дафтарида” асарлари эса “Муштум” журнали муҳаррири сифатида

ижтимоий воқеликка фаол муносабатда бўлган адиб ижодининг яна бир нодир саҳифасини ташкил этади.

Биз юқорида санаган ва қайд этишга муваффақ бўлмаган ўнлаб омиллар Абдулла Қодирийни аллақачон дунё мумтоз адиблари қаторига қўшишга улгурди. Унинг бизга мерос қолдирган адабий жавоҳирлари – бамисоли сархил мевалар тўлиб-тошган боғ! Улардан такрор-такрор баҳраманд бўлиш ва бу неъматдан мустақил ҳаётга эндигина қадам қўяётган ёш авлодни-да баҳраманд айлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

*“Ибн Сино ворислари” газетаси,
2011 йил, апрель.*

ИККИ ХАЛҚНИНГ ТАНТИ ШОИРИ

Сўз санъатимиз тарихида икки халқ фарзанди сифатида адабиёт майдонига чиқиб, умуминсоний гоё ва талқинлар ўз ифодасини топган ранг-баранг асарлари туфайли ҳар икки халқ китобхони муҳаббати сазовор бўла олган ижодкорлар талайгина. Жумладан, дунё афкор оммаси Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийни икки тилда ижод қилган, икки халқ орзу-армонларини қоғозга туширган сўз санъаткорлари сифатида билади ва эъзозлайди. Ўзбек китобхони бу ҳаётбахш анъана кейинги асрларда Бобур, Машраб, Хувайдо, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат ва бошқа кўплаб қалам соҳиблари томонидан катта муваффақият билан давом эттирилганлигидан ҳам яхши хабардор.

Ортда қолган XX аср ва биз билан ҳамнафас кечаётган XXI аср ўзбек адабиёти умумий манзарасига назар солинса, замонавий сўз санъатида бу анъана Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Жалол Икромий, Носир Фозилов каби адиблар ижодий тажрибасида такрор-такрор синовдан ўтказилганлиги аёнлашади. Бинобарин, таниқли болалар ёзувчиси Носир Фозиловнинг “ўзбекларнинг қозоқ, қозоқларнинг ўзбек боласи” деган таърифга муносиб кўрилганлиги ҳам адибнинг дунёга икки халқ фарзанди сифатида нигоҳ сола билганлиги туфайлидир.

XX аср сўз санъатининг шундай таърифга муносиб кўрилган қаламкашлари сафида замонавий қорақалпоқ адабиётининг улкан истеъдодларидан бири Ибройим Юсупов номи ҳам алоҳида эҳтиром билан тилга олинади.

Ибройим Юсупов 1929 йилнинг 5 майида Қорақалпоғистон республикаси Чимбой туманидаги Азот овулида дунёга келди. Илм-фан, айниқса, адабиётга айрича муҳаббат устувор бўлган оила муҳитида тарбия топган бўлажак шоирнинг дастлабки шеърлари ўтган асрнинг 40-йиллари ўрталарида эълон қилина бошлаган.

Кейинчалик Қорақалпоғистон педагогика институтини тугатган (1949) шоирнинг ижтимоий-маърифий соҳадаги фаоллиги шу институт ўқитувчиси (1949–1961), “Амударё” журнали бош муҳаррири (1961–1962), Н.Довқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институти илмий ходими, бўлим мудир (1962–1965), Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1965–1980), “Совет Қорақалпоғистони” газетаси бош муҳаррири (1980–1985), Қорақалпоғистон маънавият ва маърифат маркази раиси (1985–2000) лавозимларида улкан фидойилик кўрсатиб ишлаганлиги мисолида ҳам яққол кўзга ташланди.

Адиб ўттиздан ортиқ шеърий ва насрий тўпламлар муаллифидир. Унинг драматургия соҳасидаги изланишлари ҳам таҳсинга сазовор бўлиб, “Қирқ қиз” (1965), “Актрисанинг иқболи” (1967), “Умирбек лаққи” (1971), “Мангу булоқ” драмалари, “Ажиниёз” либреттоси ҳанузгача қорақалпоқ театр санъатининг улкан ютуқлари сифатида эътироф этиб келинади.

Шоирнинг “Кун чиқиш йўловчисига”, “Қорақалпоқни кўп мактаманг кўзимча”, “Қора тол”, “Турналар” ва бошқа шеърлари қорақалпоқ адабиётининг юксак намуналаридир. “Акация гуллаган жойда”, “Гидамчи хотин ҳақида ҳақиқат”, “Дала армонлари”, “Мангу булоқ” сингари дostonлари эса XX аср қорақалпоқ эпик поэзиясининг бетакрор намуналари ҳисобланади.

Ўзбек китобхони Ибройим Юсуповни вақтли матбуотимиз саҳифаларида эълон қилинган юзлаб шеър ва публицистик мақолалари, ўзбек тилида нашр этилган “Булоқлар қайнайди” (1960), “Олтин қирғоқ” (1962), “Дала армонлари” (1967), “Чўл тўрғайи” (1972), “Қора тол” (1988) ва бошқа асарлари орқали жуда яхши билади. Ошиқ Аёз таҳаллуси билан ёзилган, халқона услуб ва руҳиятни ўзида мужассам этган шеър ва қўшиқлари шоирга халқнинг Махтумқули, Бердақ, Аваз Ўтар каби элпарвар фарзандларига насиб этган меҳрини ҳадя этди.

Ибройим Юсупов жаҳон адабиёти классикларининг нодир асарларини ўз халқи маънавий мулкига айлантиришда ҳам

алоҳида ғайрат кўрсатди. 1986 йилда “Мангу булоқлар” номи билан нашр этилган китоб шоирнинг таржимонлик соҳасидаги маҳорати маҳсули ўлароқ қорақалпоқ тилида жаранг берган гўзал шеърларни ўз бағрида жамлаган.

Шоирнинг адабиёт ва журналистика ривожига қўшган ҳиссаси муносиб баҳоланди. Шоир Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири унвонлари, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти соҳибидир.

2008 йилда 79 ёшида ҳаёт билан видолашган серқирра адиб асарлари замонавий туркий адабиёт дарғаларига айланган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Чингиз Айтматов, Тўлепберген Қайипбергенов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров асарлари сингари узок йиллар давомида китобхонлар маънавий дунёсига дахлдор дурдоналар сифатида қадр топиб яшашига шубҳа йўқ.

*“Бухоронома” газетаси,
2009 йил 20 май.*

“ШЕЪРИМ, ЯНА ЎЗИНГ ЯХШИСАН...”

Минг йилларки, шеърият ва инсон бақамти яшаб келмоқда. Минг йилларки, фикр ва туйғуни ифода этишнинг ўнғайроқ усуллари борлигига қарамай, инсон шеърдан воз кечмаётир. Минг йилларки, сўз сеҳргарлари бир қўлда қалам, бир қўлда “ханжар” тутиб, бирида шеър ёзиб, иккинчисидан унга очиқ-ошкор “таҳдид қилиб” келмоқдалар. Минг йилларки, сўз усталари шеър туфайли руҳият ва кўнгилда кечадиган оғриқли ҳиссиётларни қоғозга туширишдан завқ олиб, ижод қилишда давом этмоқдалар.

“Бахтлидир шеър тўқишга ҳаваси йўқ ҳар киши – Умрини ўтказар тинч, бўлмас зами, таъвиши”, ёзади бетакрор рус шоири Александр Пушкин. Севимли шоиримиз Эркин Воҳидов ҳам унга жўровоз бўлади: *“Шеърият бу – юракда қон силқиган жароҳат...”* Ўзбекнинг яна бир валломат истеъдоди Муҳаммад Юсуфнинг мана бу изҳори эса икки устозникидан ҳам ошиб тушади: *“Шоҳ асар бўлса ҳам тупурдим ўша – Боламни йиғлатиб ёзган шеъримга!”*

Хўш, шеъриятга, умуман, сўзга ошно бўлиш шунчалик уқубатли экан, ундан воз кечиб қўя қолсак бўлмайдими? Ахир, шусиз ҳам умрни мазмунли ўтказишга ярайдиган нарсавоситалар кўп-ку!.. Танлаш имкониятимиз шу қадар кенг экан, нега айнан кўнгилга оғриқ берадиган, руҳиятни ларзага солиб, “минг балога гирифтор” айлайдиган шеърда тўхталишимиз керак?!

Гап шундаки, ижодкорни ҳам, китобхонни ҳам айнан шундай танловда тўхталишга ҳеч ким мажбур қилмайди. Гап шундаки, шундай абадий қонуният мавжуд: бадий сўзга, у қайси жанр воситасида воқеланишидан қатъий назар, дард доялик қилади.

*Кўнгил ичра зам камлиги асру замдур,
Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдур, –*

ёзади улуг сўз санъаткори Алишер Навоий. Замонамизнинг таниқли шоири Хуршид Даврон эса бобокалон шоиримиз сўзига ҳамоҳанг сўз айтмоққа чоғланиб, шундай изҳорни қоғозга туширади:

*Адабиёт шеър, дoston эмас,
Роман эмас, ҳикоя эмас,
Адабиёт – рутубат аро
Ҳайрат билан олинган нафас.*

“Туркий сўз сеҳргари”, қолаверса, шеър баҳсларида обдон тобланган замондош шоиримизки дард, ғам, алам, рутубат сўзларига урғу беришаётган экан, бу ерда бир гап бор! Гап шундаки, ижод аҳли орасида бу сўзлар фақат салбий маънода қўлланмайди. Ишқ-муҳаббат, соғинч ва ҳижрон, дўстона ва самимий ҳурмат, эртанги кунга ишонч, ижод ва меҳнатдаги фаоллик ҳам – ўзига хос “дард”, бу жабҳа вакиллари учун. Буларни дард деб атамаса ҳам бўлар. Зеро, уларнинг туб моҳиятида яратувчанлик ва ташаббускорликка даъват мужассам. Бироқ бу хислат-фазилатларни “дард” деб аташ шунинг учун ҳам ўринлики, уларнинг барчаси озми-кўпми риёзату машаққатни, таҳлилу тафаккурни тақозо этади. Бу жараёнларсиз инсонни мукаммал кўриш ҳам мушкул. Шу боис Бобо Машраб дадил шарт қўядилар:

Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама...

Устозлар ҳаттоки, воқеаларни ҳажв йўсинида акс эттиришга бел боғлаган ҳаваскор қаламкашга ҳам “ёзганларингда дард йўқ”, дея танбеҳ беришлари мумкин. Демак, ўша ҳаваскор қаламкаш ўзи тасвирлаётган воқеаларнинг ижтимоий моҳият ва аҳамиятини теран тушунмаган, китобхонни “қитиқлаб” кулдиришга беҳуда уринаётган бўлади.

Табиийки, кўнглида ана шундай “дарди” бўлмаган кишининг ижод майдонига кирганидан кирмагани маъқулроқ. Йўқса, бундан унинг ўзи ҳаммадан кўпроқ зарар кўради. Чунки китобхон (у хоҳ мунаққид ёки адабиётшунос, хоҳ оддий шеър мухлиси бўлсин), шеър бағридан руҳиятда тўлқин уйғотадиган, қалбга пўртана соладиган мўъжизакор кайфият ёки ҳолатни, чизги ёки ишорани излайди. Буларни тополмадими, минг уринманг, бундай шеър ёки қўшиқни унга маъқуллата олмайсиз.

Биз у қадар тушуниб етмаган ва ҳисоблашавермайдиган онг ости сезгиларимиз, керак бўлса, шеър мисралари бағридан ранг, ҳид ва ҳатто, таъм излайди. Ва ана шуларнинг бири ёки бир нечтасини топишга имкон берган шеърни чуқур қониқиш билан қабул қилади. Шу боис Ҳамид Олимжоннинг *“Новдаларни безаб гунчалар, Тонгда айтиб ҳаёт отини Ва шаббода қурғур илк саҳар Олиб келди гулнинг тотини”* сатрлари билан бошланувчи қўшиқ янграши ҳамоно иш-юмушимиздан бир лаҳза узилиб, ҳаёл уммонига ғарқ бўламиз. *“Деразамнинг олдида бир туп Ўрик оппоқ бўлиб гуллади”* мисралари ёдимизга келган асно беихтиёр дераза олдига бориб, ташқарига нигоҳ ташлаймиз.

Сўз санъатида парадокслар жуда кўп. Бир қаламкаш ижодида бир-бирига зид фикрлар, туйғулар тўлқинига истаганча дуч келиш мумкин. Бу ҳам, шубҳасиз, ўзи мансуб бўлган муҳит ва шароитнинг ижодкор руҳиятига кўрсатган таъсирига дахлдор. Бинобарин, улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий барчамизнинг тасаввуримиздан умр бўйи халқ билан бир тану бир жон бўлган, унинг манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўйган сиймо сифатида ўрин олган. *“Одамий эрсанг, демагил одами Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”* – бу олижаноб шоир ҳаёти ва ижодининг бош шиори. Дарҳақиқат, у чинакам одамийликни халқ дарду ғамини, ташвишини аритишда, билъакс, халқ дарди билан иши бўлмаган кимсани одамийликдан йироқ деб билди. Ва бутун

умр ана шу ғояга содиқ қолишга интилди. Бироқ шоир асарлари бағрида халқдан, айниқса, ўзлигини англамаган, илму маърифатдан йироқ тоифадан шикоят, ундан йироқлашишни исташ кайфияти устувор бўлган байт ва мисралар ҳам учрайди.

Парим бўлса, учиб қочсам улусдин, то қанотим бор,

ёзади шоир ўз ғазалларидан бирида.

“Улус” ва “халқ” сўзлари – ўзаро маънодош. “Халқ” – бутун истеъмолда бўлган ва одамлар жамоасини англатадиган сўз. “Улус” ҳам шундай маънони ифода этади, аммо у эскириб истеъмолдан чиққан ва ҳозирда унга ўтмиш воқелиги акс этган асарлар матнида дуч келишимиз мумкин. Демак, дастлаб эслаганимиз сатрларда халққа фидойиликни тарғиб қилган шоир кейинги мисраларда “улусдин қочиш” хаёлига тушаётир. Хўш, Навоийдек умрини халққа бахшида этган зот не сабаб “улусдин қочиш”ни орзу қилди? Бунга, биринчидан, Навоий одамийлик фазилатига қўйган талабнинг бениҳоя теран ва жиддийлиги замин яратган. Бутун умр ботинни поклаш, зоҳирий қутқулардан халос бўлиш орзусида яшаган шоир бу масалада андак хатога йўл қўйган кимсадан узоқлашиш тараддудини кўрган. Иккинчидан, ҳар қанча буюк орзулар оғушида яшамасин, Навоий ҳам инсон эди ва инсон сифатида ўзига хос характерга эга, ўрни келганда бу характер қирралари унинг ҳаёт тарзида намоён бўлиши табиий ҳол эди. Манбалар улуғ бобомизнинг ўта талабчан ва анчайин инжиқ бўлганлигидан хабар беради. Бундай характер соҳиблари, аввало, у қадар киришимли бўлишмайди. Қолаверса, кўпчиликка қўшилиб-қорилиб кетишдан кўра, ёлғиз қолиб хаёлга толиш, эзгу режалар тузиш – улар учун мақбул йўл. Улар “Гапни гапир уққанга, Жонни жонга суққанга” ҳикматига амал қилиб, сўз қадрини ғоят баланд билишади. Бизнинг мулоҳазаларимиз бир четда қолаверсин, улуғ шоирнинг ўзи бундай муҳокамаларга чек қўймоқ заруратини аввалдан

сезгандек жуда кўп асарларида ўз феъл-атвори, руҳий дунёсидаги зиддиятларга ишора қилади. Бизнингча, бундай ишора шоирнинг мана бу шоҳ байтида бошқаларидагидан ёрқинроқ ифода топган:

*Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

Мана сизга ажойиб парадокс! Руҳият тўлқинининг сўзда ифода топиши! “Сен истаганларнинг суҳбатига мушарраф бўлиш – мангу армон. Сени истаганларнинг суҳбатини эса кўнглинг тиламайди”, демоқда шоир. Азал-абад шундай: дунё – бири кам...

Бундай парадоксларга бир ижодкор қаламига мансуб бошқа-бошқа асарлар мисолида такрор-такрор дуч келиш мумкин. Бироқ бир асарнинг ўзида шундай зиддиятли фикр ва ҳолатлар талқинига рўбарў келиш – тағин-да қизиқарлироқ.

Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф ижоди чуқур самимияти, халқона фалсафаси билан шеърят мухлисларининг юксак эҳтиромига сазовор бўлган. Шоир ижодини дилга яқин қилган омиллар талайгина. Шулардан бири, шубҳасиз, оташнафас шоирнинг лирик қаҳрамон руҳиятига хос зиддият ва тўқнашувларни мантиқли тасвирлашдаги бетакрор маҳоратидир. Бу фазилятнинг, юқорида қайд этилганидек, биргина шеър мисралари аро намоён бўлиши эса шоён диққатга сазовор:

*Шундай беморлар борки,
Тўшакда михланиб ётар бенажот,
Уялиб кетасан тузалганингдан.*

*Шундай шифокорлар борки,
Туғишган акангдай қарайди сенга,
Тузалиб кетасан уялганингдан...*

“Шифохонада” деб номланган мазкур шеърдаги асосий урғу тарди акс – тескари қилиб такрорлаш санъати асосида вужудга келган “Уялиб кетасан тузалганингдан” ва “Тузалиб кетасан уялганингдан” мисралари бағрида жо бўлган.

Воқеан, касалхонада ётган беморнинг шифо топиши – мўътадил ҳолат. Аммо ҳамма ҳам тузалганидан уялиб, уялганидан тузалавермайди. Бунинг учун камида шоир ёки шоирона қалб эгаси бўлиш ва одамларни осмон қадар севиш лозим. Шу боис шоир қўллаган бу ташбеҳдан ғашланмайсиз. Бир ҳикоя ёки қисса воситасида ифода этиш мумкин бўлган фикрни олти мисра шеър бағрига жо эта олган соҳиби қаламга тасанно айтасиз.

Айни шундай мантиқли муқоясага асосланганлиги боис суймаган кишиси билан яшашга маҳкум лирик қаҳрамоннинг мана бу сўзлари ҳам ҳеч бир иштибоҳ уйғотмайди:

Чимзор.

Чимилдиқда совуқ ёр қучдим.

Пўстин гилам қилиб меҳробга қоқди.

Кўзимни чирт юмиб,

Кечалари жим,

Мен уни ўнганда –

У мени чақди.

Чақди,

Чақаверди захри сўнгунча.

Чақди гоҳ билагим,

Гоҳ юрагимни.

У қанча чақса, мен тирилдим шунча,

Шунча эслайвердим капалагимни!..

Шоирнинг “Осмоннинг охири” деб номланган мансурасидан олинган мана бу сатрларда эса муаллиф мурожаат этган парадоксларнинг энг мантиқли ва залворлилари жамланган: *“Сиз минг машаққат билан чиққан*

чўққида капалак ҳам бор. Қумурсқа ҳам яшайди. Сизнинг бу ютузингиз улар учун оддий бир турмуш ташвиши... Мен ҳидлаб тўймаган бедани бия қарсиллатиб чайнайди. Ялпизни сув оқизиб кетади. Мен кўзимга суртган сувда қурбақа чўмилади... Ҳар қандай ҳайқириқ сўнгида нимадир дунёга келади. Нимадир дунёдан кетади. Кулиб гул очилади – йиғлаб шабнам тўкилади. Дарё тошади – тоғ нурайди. Келин хўрсинади – янга эрмак қилади...”

Бу сатрларни ўқир экансиз, беихтиёр ўйга толасиз, инсоннинг дунёни англашдек буюк имтиҳон олдида нечоғлиқ ожиз эканлигини эътироф этароқ руҳиятингиз ларзага келади.

Шунча мулоҳазадан сўнг кузатишларимиз аввалида ўртага қўйганимиз саволга тағин қайтгимиз келади: Шеърятга, умуман, сўзга ошно бўлиш – “дард”га ошно бўлиш экан, ундан воз кечиб қўя қолсак бўлмайдими? Жавобимиз тайин: Асло! Шеърга гоҳо “дард”, гоҳо “умидсизлик”, гоҳо руҳиятдаги “талотўп”лар доялик қилажагидан чўчимоқ – ноўрин! Зотан, шеърят улар бағридан ёруғ умидлар излаб яшайди. Бусиз шеърят – шеърят, адабиёт – адабиёт эмас!

*“Ёшлик” журнали,
2012 йил, 5-сон, 56-58-бетлар.*

МУТОЛАА ШУКУҲИ

*Элинг учун, болам, яша,
Элинг учун ўл, болам.*

Усмон Азим

Яхши асар ёзилганда ҳис қилинган ҳолатга яна қачон тушиш мумкин? Менимча, яхши асар ўқиганда! Яхши асар ўқилганда олинган завқдан ортиқроқ завқни эса бошқа ердан топиш мушкул! Мен бундай завқни Александр Дюма, Оноре де Бальзак, Лев Толстой, Фёдор Достоевский, О' Генри, Александр Пушкин, Михаил Лермонтов... каби жаҳон адабиёти, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Юсуф... каби ўзбек сўз санъати намояндалари асарлари мутолааси чоғида туйганман. Яқинда яна шундай завқдан баҳраманд бўлиш насиб этди. Ўқиганим – Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азимнинг “Жоду” китоби, бу китобдан ўрин олган “Ғоз” ҳикояси эди.

Шоир сифатида элга танилиб, сермашаққат ижод йўлининг анча-мунчасини босиб ўтган қаламкашнинг насрга қўл уриши хайрли бўлар экан. “Ҳаяжону завқдан бегона, Тинч дарёдай жим оқди умрим”, дея армон қилган истеъдодли шоирнинг насрий ва драматик асарлар жамланган бу китоби шоир қаламидан тўкилган наср намунасининг қудрати нечоғлиқ улкан бўлишини кўрсатди гўё. Бир неча мисра шеър ила юрагингизнинг туб-тубигача зирқиратиб юборишга қодир қалам наср ўзанига тушиб олса, нималар бўлишини тасаввур қилаверинг!..

Содда ва самимий бахшиёналари билан Сурхон бахши-шоирларининг муносиб давомчиси эканлигини намойиш эта олган, Элбек бахши, Эломон бахши, Оқботир, Алпомиш,

Барчиной, Бойчибор, Гулпар, Тўнғичу Ўртанчаю Кенжа ботирларни сўйлатиб, одамият дардларини шеърга солишда ўзига хос тажриба орттирган шоир “Ғоз”да ҳам шу йўлдан борган. Ҳикоя сюжети учун “Алпомиш” достонида бир-икки жумлада баён қилинган Алпомиш ва хабарчи ғоз саргузашти асос бўлиб хизмат қилган. Кўпчилик “Алпомиш”ни ўқиган. Уни такрор-такрор мутолаа қилганлар ҳам бисёр. Аммо тан олайлик, Алпомиш оёғига хат боғлаб, Бойсунга йўллаган ғозни қутқарган кампирнинг, ғозни отолмай қолган мерганнинг тақдири не кечгани ҳақида ўйламаганмиз. Ҳикоя муаллифи бизни айна шу “айб”имизга иқрор бўлмоққа ундайди, шу тариқа ҳикоянинг ёзилиш сабабини ҳам аён этади: “...Аммо ғозни отолмаган шакаман мерганнинг ҳоли не кечди? Билмайсиз. Ўз боласини балога топшириб, ғозни учирган бечора кампир бемор фарзандининг бошида қандай кун кўрди? Билмайсиз... Мана энди биз ана шу билмаганингиз ҳақида ёзамиз. Одатимиз шунақа – биров гапирганни қайтариб юрмаймиз...” (Қаранг: Усмон Азим. Жоду. Тошкент: “Шарқ”, 2003, 15-бет. Кейинги парчалар саҳифаси қавс ичида кўрсатилади). Ана шу индаллонинг ўзиёқ ўқувчининг ҳикояни ташналик билан кутиб олишию мутолаа қилишига кифоя қилади.

Замонамиз қаҳрамони қиёфасини яратиш йўналишида кўпдан-кўп хайрли уринишлар бўлаётган бир пайтда бу қаҳрамон қиёфасини мукаммаллаштирадиган инсоний ғурур масаласининг қадим аجدодимиз Мерган мисолида кўрсатиб берилганлиги ҳикояни бугуннинг асарига айлантирган. Синчков китобхон Усмон Азим шеърларини назардан ўтказганда уларнинг барчасига хос муштарак бир фазилатни пайқайди: бу шеърлар хоҳ ижтимоий, хоҳ интим мавзуда бўлсин, уларнинг барчасида ғурури учун курашаётган, ўзлигини англаётган қаҳрамон, элга номард ораласа, оғриқдан юрагини чангаллайдиган, элда мард етишса, қувончидан еру кўкка сиғмайдиган шоир шахсияти кезади.

Шоир шеърларидан олинган мана бу мисралар фикримизга далил: “Ҳар бир элга бир эр йигит керак экан”, “Йигит эли билан чиройли”, “Ботирсиз қолган эл ёмон”, “Элсиз қолган мард йиғлатар”, “Элинг учун, болам, яша, Элинг учун ўл, болам”, “Номард оёқ босган замин шўр бўлар”... Мана шу даъваткор руҳ шоир ҳикояларига, кино ва сахна асарларига ҳам кўчган: “Сиз билмайдиган замонларда” ҳикоясидаги Эломон бахши номард билан айтиша-айтиша, ёв билан довлаша-довлаша фоний дунёдан кетади, “Севги” ҳикоясидаги Абдурахмон топталган ғурури боис ер юзига “сиғмайди”... Адиб қаҳрамонлари қалбини тирнаган бу оғриқ “Ғоз” да энг юқори чўққисига чиққан: ғозга ўқ теккизолмаган Мерган биринчи маротаба ўқи хато кетганлиги, номдор мерган бўлатуриб, бир ғозни отолмаганлиги учунгина хасталик тўшагига михланади. Аммо унинг жисми эмас, руҳи, қалби жароҳатланган, бу жароҳатнинг номи эса ғурур эди.

Ҳикояни ўқишли қилган муҳим жиҳатлардан яна бири асар тилининг халқона ибораю қочиримлар билан зийнатланганлигидир. Ҳикоя худди халқ дostonлари каби жонли суҳбат-мулоқот тарзида битилган. Бу эса унинг ўқилишини осонлаштиради. Насрий қофия – сажъларнинг бисёрлигини ҳам худди шундай фазилат сифатида эътироф этиш жоиз: “...Ғоз бир айланиб, ўтакаси ёрилиб, “Бойсун-Қўнғиротга етгунча қанотимни толдирма”, деб Тангрига ёлвориб, баландлаб учиб кетди. Мерган куни етганини сизди: “Энамки ғозни мендан авло билди, паймонам тўлган экан, гулим очилмай сўлган экан”, деб оҳ уриб, олам кўзига қоронғу кўриниб, тўшакка етмай йиқилди. Кампир бечора “воҳ, болам” лаб, ўзини фарзандининг устига ташлади, кўзларини ёшлади” (15-бет).

Кўзингиз бу манзара акс этган сатрлар узра кезганда, муаллифни Онага нисбатан ноҳақлик қилганликда айблайсиз. У билан хаёлан баҳсга чоғланиб, маломат ёғдира бошлайсиз: Ахир, Она фидойилик қилди-ку! У мерган ўғли

нишонга олган, оёғига Алпомишнинг хати боғланган ғозни учуриб юбормаганида, Бойсун-Қўнғиротнинг ҳоли не кечар эди?! Муштипар она не сабаб қилган улкан фидойилиги эвазига айрилиқ, кулфат ила “сийланиши” керак?

Китобхонни ўртаган бу саволларга ёзувчи кўпни кўрган, “биронинг исмини эшитса, умрини маталдай айтиб, Худо буюрмаган касалларга умрини қайтариб бераверадиган” Бўлган кал тилидан жавоб қайтаради: “...Сен фидойилик қилдинг! Бу дунёда фидокорнинг иши оғирдир...” (17-бет).

Нақадар шафқатсиз хулоса! Аммо тан оламизми-йўқми, синовдан ўтган хулоса. Дўсту рақиблар маломатини андиша боис олқиш дея қабул қилганмисиз? Кўнглингизга жон қадар яқин олган биродарингиз юрагингизга пичоқ санчганми? Яхшилик эвазига таъна эшитиб, изза бўлганмисиз? Унда Бўлган калнинг хулосасига эътироз қилолмайсиз! Бўлган кал тилидан инсониятнинг энг катта дардини сўйлаётган ёзувчига қўшилиб пешона тириштирасиз. Ҳикояга жонлилик бахш этган энг муҳим жиҳатлардан яна бири, шубҳасиз, ана шу каби парадокс асосига қурилган сюжет чизиқларига мурожаат этилганлигидир.

Аждодлар жасоратию саховатини ибрат қилиб кўрсатиш – дунё адабиётининг муштарак фазилати. Айниқса, инсоний ғурур йўлида ғайрат кўрсатган зотлар барча замон ва маконларда ибрат намунаси бўлганлар. Ҳикоя муаллифи йўл-йўлакай ишоралар тарзида бўлса-да, бу ҳақиқатга такрор-такрор урғу беради. Муаллиф тутган бу йўлда Мерган қалбида жўш урган ғурур туйғусининг аслий-азалий ҳиссиёт ўлароқ асрлар давомида қадр топганлигини таъкидлаш истаги жо бўлган:

“Ғоз”даги Алпомиш эл-улусни ўйлаб ўғлини қурбон қилишига бир баҳя қолган муштипар онага яккаю ягона ўғли Ёдгорни қурбонлик учун бериб юбормоқни бурч деб билади: “...Сиз туфайли менинг юртим омон қолди, Ёдгоржон туфайли

сизнинг фарзандингиз ҳам тузалиб кетсин. Шу боламни хайри Худо йўлига буюрдим...” (19-бет).

“Ғоз”даги Луқмони ҳаким, ҳар қанча буюк табиб бўлмасин, муштипар она олдида бош эгади: “...Мен сенга таъзим қилмоғим даркор. Мен ҳаётимда мингта, мақтаниб айтсам, ўн мингта одамнинг ҳаётини сақлаб қолдим. Сен бўлса... Э-ҳе!” (18-бет).

Яхши асарни юракка яқин қиладиган фазилатларни айтиб битиролмайсан. Яхши асарда тасвирланган воқеалар анчагача қалбингни ўртаб, хотирангда чарх уриб юради. Яхши асарнинг айрим парчаларини ихтиёрсиз ёд олиб, унда қўлланган тагдор иборалар, нақлнамо хулосалар, залворли луқмалар нутқингга кўчиб, уларни давраларда айтиб юрасан. Усмон Азим бахшиёналарида, шунингдек, “Сиз билмайдиган замонларда” ва “Ғоз” ҳикояларида қўлланган “Ў, биродарлар”, “Биродарлар” каби мурожаатлар шу қадар дилга яқин, таъсирлики, уларнинг айримлари менинг ҳам нутқимга кўчиб, ҳатто сиз ўқиётган битикларимда жаранг берди.

Ай, биродарлар! Шоир ёзган насрий асарни шоир ўқиса, бунинг устига, овоз чиқариб, кўпчилиكنинг олдида ўқиса, оғир бўлар экан. Менда ҳам шундай бўлди. Дастлаб уйда ўқиганим ва мутолаадан сўнг томоғимга қадалган ҳаяжонни ёшга айлантириб кипригимга индирган “Ғоз”ни талабаларга ўқиб бериш учун ўзимда куч тополсам керак, дея умид қилгандим. Аммо ўғлининг дардига дармон, дилига қувват бўлмоқ ниятида ғозга айланишдан-да, мерган ўғли отган ўққа рўпара келишдан-да қайтмаган Онанинг ўтли саргузашти ҳақида овоз чиқариб сўйлаш осон эканми?...

...Ҳикоянинг сўнгги жумлаларини томоғим хирқираб ўқидим. Унинг бутун дарду дунёси шу охирги жумлаларда эди. Бу жумлаларни эплаб ўқиёлмаслик – муаллифни ҳам, ҳикояни тинглаётган қорақўзларни ҳам ҳақоратлаш билан баробар эди:

“Мерган бор кучи билан ёйни тортиб, ўқни бўшатди. Ўқ ғозни туйраб ўтиб кетди. Мерган бирдан касалликдан халос бўлиб, ўрнидан сакраб турди. Югуриб ғознинг ёнига борди. Қуш ҳали жон узмаганди.

– Эна! – қувончини ичига сиғдиролмай қичқирди мерган. – Қаердасан! Ғозни отдим! Соғайиб кетдим! Эна!...

Қуш бу қичқириқдан ногоҳ кўзини очди. Қанотларини қоқмоққа уринди. Мерган ғознинг кўзида ажабтовур бир шодликнинг шарпасини кўриб, қичқиришдан тўхтади.

– Эна! – деб қичқирди у энди хавотирланиб.

Қушнинг қанотлари шалвираб тушди. Шодликнинг шарпаси эса аллақандай совуқлик бостириб келаётган қовоқлари остига ботди.

– Эна...

Ҳеч ким жавоб бермади...” (21-бет).

Бу жумлаларни ўнг қўлимда китобни тутиб, чап қўлимда стул суянчиғини маҳкам чангаллаганча якунига етказдим. Китобни ёпиб бошимни кўтарганимда, эгилган бошларни кўрдим. Саксонга қоракўз... Бири рўмолчасида, бири кафтида кўз ёшини артган. Бири дафтарини, яна бири китобини юзига парда қилган... елкаси билинар-билинемас титрайди. Боласининг дардига дармон излаб из-из йиғлаган муштипар она учун, ғурур тўшакка михлаган, ўзи билмай жондан азиз онаси ўлимига сабабчи бўлиб қолган, бу даҳшатни англаб-англамай кўзлари жовдираб турган Мерган учун йиғлашаётган эди улар. Сассиз-садосиз чиқиб кетдим. Бироқ ярим йўлда тўхтаб, ортга қайтдим. Шафқатсизлик қилгандай сездим ўзимни...

Дарсхона чуқур нафас олди. “Ҳаммангизни яхши кўраман!” дедим ўпкам тўлиб. “Биз ҳам!” дейишди қоракўзлар ёш қизартирган кўзларида шодлик учқуни порлаб. Адабиётнинг борлигига шукурлар қилдим!

Китоблар бағрида чинакам маърифат жо эканлигини англаб етган талабаларим кўзидан оққан ёш хайрли мужда

бўлиб кирди кўнглимга. Ай, биродарлар! Дунёни қалби музлаганлар кунпаякун қилади... Мен олис кечмиш манзарасидан катта сабоқлар чиқара олган, инсоний ғурур, меҳр-оқибат одамият аҳлининг азалий қадрияти, маънавий қудрати эканлигига имон келтирган оташ қалблар тафтида яйрадим. “Яшанг, Усмон ака! Асар дегани мана бундай бўлибди!” дедим. Қўлимдаги – бармоқларимга қўшилиб титраётган китоб муқовасини силадим.

2005 йил.

“РУМИЙ ЁКИ НАВОИЙНИ ЎҚИМАГАН КУНЛАРИНГИЗ БЎЛГАНМИ?..”

(Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул билан суҳбат)

– Болалик, ўсмирлик ёхуд ёшлик ҳақида анъанага айланиб қолган саволлар анча-мунча. Бироқ мени Сизнинг бугунги изланишларингиз, тафаккур тарзингизга таъсир кўрсатган, қанот бўлган омиллар кўпроқ қизиқтиради. Айтинг-чи, бугун бирор мақола ёхуд тадқиқотни ёки унинг маълум бўлакларини қозғошга тушириш жараёнида олис хотиралар бағридан жой олган қай бир омил, ҳаётининг лаҳза Сизни кўпроқ ўйга толдиради?

– Умр олдга илдамлаган сайин, олис хотиралар ҳар турли ранг ва манзараларда жонланиб, шундоқ яқин тортиб келавараркан. Баъзи кунлари мен бутунлай хотира асирига айланиб қоламан. Ана шунда Пушкиннинг сатрлари гоҳо ёдга тушади: “Ўтган хотиралар дилдаги зорим, қалбим жароҳатин тирнамасин, бас...”

Эслашга қўмсаш қўшилганда эса чидаш янада қийинлашади. На илож – чидайсан. Ўтган энди қайтмайди. Айни пайтда кечаётган ҳаётингга ўтмиш таъсирини ҳам инкор этолмайсан. Очиғи, болалик ва ўсмирлик фасли менга куч бағишлайди. Қийналганда, ўзимча қандайдир ҳазинлик гирдобидида қолганимда кўнглимни шулар суяйди.

Раҳматли дадам Чори Ҳаққул колхоз раиси, ҳосилот, бригадир каби лавозимларда ишлаганлар. Мансаб соҳибларининг аксарияти у пайтларда отда юришган. Олтмишинчи йилларнинг охирларигача молхонамиздан от аримаган. Ҳовлимиздан сал узоқроқ бир жойда дадам саман отларига миндириб, “Қани, ҳайда!” деганларида беш-олти ёшли бола эдим. “Қўрқаман”, – дедим. “Нимадан қўрқасан? Отнинг ўзи уйга олиб боради...” – дедилар. Ҳақиқатда шундай бўлди. Шу-шу отга боғланиб, отни яхши кўриб қолдим. От

миниш юракда бошқача бир ишонч пайдо этиши, от чоптириш завқи руҳни қандоқ яйратишини мен болаликдаёқ ҳис қилганман. Шофиркондаги машҳур чавандозларнинг тулпорлари хотирамда шундоқ нақшланиб қолган. Негадир от минган киши – енгилмайдиган, бошқаларнинг ҳавасига ҳам, ҳасадига ҳам парво қилмайдиган киши деб ўйлаганман. Хуллас, ҳаётимда от билан алоқадор бир неча турфа воқеа-ҳодисалар бўлгандек, таассуротлар ҳам бисёр. Ҳар қандай вазият ва ҳолатда ҳам шулар менинг ҳаёлимни қаноатлантириб, фикримни жонлантиради. Шунинг учун бемалол айтишим мумкинки, Тошкентда яшаганим билан менинг кўнглим жонажон қишлоғим Талижададир.

– Талабаликни олтин давр, дея талқин қилишга ўрганиб қолганмиз. Ўша кунлар билан боғлиқ қандай воқеани алоҳида меҳр билан эслайсиз?

– Меҳр-эҳтиром билан эсланадиган биринчи, балки асосий воқеа марҳум домлам Тожи Қораевдан сабоқ олганим ва у кишининг ишончини қозонганим. Адабиётга, айниқса, Навоийга бўлган юракдаги муҳаббат учқунини домла оловлантириб юборган. У кишининг раҳбарлигида “Навоийнинг якпора ғазаллари” мавзуида курс иши ёзганман. Уни ёзишдан олдин домла мени уйларига таклиф қилиб, режага тузатишлар киритганлар. Кутубхоналаридаги бир неча китобни ўқишга бериб юборганлар. Ўша куни ётоқхонага оёқ биланми, ёки қанот биланми кириб борганимни ҳамон фарқлолмайман. Сўнгра Тожи Қораевнинг “эркаси” дея менга таъна ва маломатлар ёғдира бошлашди. Аммо ҳамма нарсани домланинг ўзи кузатар, ўзи бир қарорга келмагунча, ўзгаларнинг гап-сўзларига инонавермасди. Балки шунинг учун институтни тугатгунча ҳам Тожи домла менга бирор марта ҳатто танбеҳ бермаганлар.

– Тадқиқотларингиз миқёси назардан ўтказилганда, Сизнинг мумтоз адабиётга ҳам, замонавий шеърят ёхуд насрга ҳам бирдек жиддий муносабатга эга эканлигингиз аёнлашади. Сизга мумтоз адабиётдан замонавий сўз санъати таҳлиliga ўтиш кўпригидаги машаққатларни енгишда қандай куч кўмак беради?

– Адабиёт – яхлит бир мавжудлик. Уни халқ оғзаки ижодиёти, адабиёт тарихи ва замонавий адабиётга ажратиш нисбий ишдир. Ҳолбуки, бу уч тармоқ шакл, мазмун ва ифода усуллари эътибори ила ўзаро чамбарчас боғланиб-бирлашиб кетган. Янги адабиёт доимо эски адабиёт бағрида дунёга келади. Бас, шундай экан, замонавий адабиёт тараққиётдан тўхтаса, мумтоз шоирлар ижодиётига қизиқиш ҳам кескин сусайиб кетади. Ёки халқ оғзаки ижодиётига муносабат шу қадар саёзлашадики, бунга тоқат қилиш қийин бўлади. Демокриманки, замонавий адабиётнинг қон томирларини ушлаб, унинг юрак уришини баҳоли қудрат эшитолмаган киши на фольклорни, на адабиёт тарихини жонли борлиқдай қабул қилолмайди.

– Олим тафаккурининг шаклланишида у туғилиб-ўсган ёхуд катта кураш йўлининг илк қадамлари қўйилган маскан нечоғлиқ аҳамият касб этади?

– Бунинг аҳамиятини сўз билан изоҳлашнинг ҳеч имкони йўқ. Сен туғилган жой – ҳаётинг асоси, қисматинг бешиги. Киндик қонинг тўкилган маскан гўдакликда дилингга нур, идрокинга зиё индира олмаган бўлса, бир умр сени кўрлик, ҳеч қутулиб бўлмас зулмат таъқиб этади. Каттадир, кичикдир, кўрклидир, кўрксиздир – дунёга келиб илк бора қадам қўйганинг тупроқ қадар сеҳр-саховатли, суявчан ва муҳофиз заминни тополмайсан.

– Илм баҳси унинг камолотига хизмат қилади, деган гап бор. Сизнингча, бундай баҳслар қанчагача давом этиши керак? Умуман, бирор олим билан баҳсга киришганингизда кўпроқ нималар ҳақида ўйлайсиз?

– Илм-фан ривожини учун баҳсу мунозара керак ва зарур. Лекин мунозарага киришаётганлар ким? Баҳсдан мақсад нима? Масалага ана шу нуқтаи назардан қарасангиз, ишонинг, кўпинча илмидан ҳам, талашувга айланиб кетадиган баҳсидан ҳам ҳафсалангиз пир бўлади. Ва олим халқининг бу қадар майдалиги, бу қадар хархашага ўчлигидан ачинасиз. Баҳс нафсу ҳаво ва гумроҳлик иддаосидан қалқиб чиқдимиз, ундан ҳеч қанақа фойда етмайди. Баҳс маданияти – алоҳида бир маданият. Афсуски, илм-фани барқ уриб ривожланган қадим юнон олимлари ҳам бу жабҳада ибратли натижаларга эриша билмаганлар. Шўрлик Суқротни шунақа таҳқирлаб, шунақа ҳақоратлашганки, айтса – ёқа ушлайсиз.

Баҳсу мунозара баъзи бировлар учун танилиш, машҳур бўлишнинг гўё бир усули. Шу боисдан улар танилган, номдор олимларни “нишон”га олишади. Вақт ўтган сайин кимнинг нимага қодирлиги, ким нима ҳасратда теша уришини билиб оларкансан. Шукрки, мен бўлар-бўлмасга баҳсга киришмаслик қаноатига эришдим.

– Буюк сўз санъаткори Низомиддин Мир Алишер Навоий ижоди – беқийёс уммон. Бу уммоннинг, ҳеч йўқса, бир томчисидан баҳра олишга иштиёқманд китобхон ўз олдига қандай вазифалар қўйгани маъқул?

– Энг аввало, нафсу ҳавони таниш ва ақлга бўйсундириш тажрибасини эгаллашга уринмоқ лозим. Иккинчидан, фикр ҳаётида қандайдир очиқлик, тўғрилиқ зарур. Учинчидан, тил, тарих, дин, тасаввуф илмидан яхши хабардор бўлиш керак. Ана шундан сўнг дунёга, ҳаётга ва инсон тақдирига Навоий нигоҳи

билан қараш, Навоийни буюк мутафаккир санъаткор даражасига кўтарган рух, маъно ва туйғуларни кўнгил орқали қабул қилишга ҳар қалай йўл очилади. Навоийнинг беназир Шахси, чексиз-чегарасиз ижодиётига яқинлашмоқ учун, менимча, онгу идрокни майда фикр ва мақсадлардан, увоқ, якранг ҳис ва майллардан аёвсиз тозалаш зарур. Замондан, мураккаб воқелик бағридан Навоийга қараб боришни эплаган ўқувчига Навоийнинг ўзи кўпроқ яқин келади. Энг муҳими, ана шу. Муҳимлиги шундаки, сен билган, сен таниган Навоий, бошқалар тасаввур қилган Навоийга ўхшамай қолади. Бундан завқланмаслик, Навоий шеърларини яна ва яна янгича тарзда мушоҳададан ўтказмасликнинг сира иложи йўқ. У ёки бу буюк шоир ижодиёти тадқиқ этилган илмий ишлар ҳамма вақт ҳам халққа фойда етказавермайди. Айниқса, зўравон сиёсат, ноқис мафкура талаб ва кўрсатмаларига асосланиб амалга оширилган тадқиқотлар нимага арзиши кўпчиликка маълум. Шўро даври навоийшунослигига мансуб қанчадан-қанча мақола, рисола ва китоблар бу фикрнинг аниқ далили ёки исботи бўлиши мумкин. Демокчиманки, буюк бобомиз асарларини ўқиб-ўрганиш, уларнинг руҳий, ҳиссий, фикрий жозибасидан етарли зайлда баҳраманд бўлмоқ учун ҳар бир киши, энг аввало, ўзининг билими, шуури, дид ва савиясига таянмоғи керак. Мустақил фикрдан маҳрум, майдакаш кимсалар ҳеч вақт Навоийни тушуна олмайди. Тушунса ҳам, айрим илм аҳлига ўхшаб “ўзича” тушунади.

– Сўнгги йилларда яратилган тадқиқотларингизда Румий ва Навоий ижоди ахлоқий-маърифий қарашлари, таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, ўзига хос чизик бўлиб ўтганлиги яққол кўзга ташланади. Румий ёки Навоий асарларини варақламаган кунларингиз ҳам бўлганми?

– Албатта, Навоий китобларини ҳам, Мавлоно асарларини ҳам қўлга олмаган кунларим бўлади. Лекин шунда ҳам, у ёки бу

муносабат билан уларнинг ёдланган байтлари ўз-ўзидан эсланаверади. Сўз ва маънининг лаззатига тенг келадиган лаззат дунёда жуда кам. Буни, айниқса, Аттор, Румий, Жомий, Навоий каби даҳоларнинг асарларини ўқиб-англаган, англаб-ўқиган кишилар яхши тушунишади. Ғарбликми, шарқликми улар – бунинг фарқи йўқ. Шу маънода, таниқли ғарб олими А.Арберийнинг бир фикрини эслатиб ўтмоқчиман. У ўлимидан бир неча йил муқаддам дўстларидан бирига ёзган мактубида, “Ҳаётимнинг қолган қисмини фақат Мавлоно Румий асарлари тадқиқига бағишлайман. Чунки Мавлоно китобларида асримизнинг маънавий-ахлоқий хасталиklarини даволайдиган чора ва дори-дармонлар мавжуддир”, деган экан.

Бундан ташқари, бир қанча адабиёт тарихчиларининг эътирофлари бўйича, энг самимий, вақт синовларига бемалол дош беришга қодир санъат асарлари бу – тасаввуфий ижод намуналаридир. Бундай асарларда шоир шахсиятига мутлақо уйғун тарзда, унинг имон-эътиқоди ва самимияти барқ уриб туради. Шарқ мутасаввиф шоирлари ижодиёти билан кечроқ танишиш ҳаётимдаги катта бир бўшлиқдирки, уни тўлдиришни ўйласам, қийналиб кетаман...

– Тасаввуф назариями, амалиётми? Сизнингча, унинг қай бир жиҳатини ҳаётга кенгроқ татбиқ этсак, кўпроқ манфаат кўраимиз?

– Тасаввуф ҳам назария, ҳам амалиёт. Лекин унинг назариясини чуқур билиш учун амалиётига, тажрибада чалғимаслик учун назариясига таяниш лозим. Умуман, тасаввуф илмини ўрганишнинг фойдаси катта. Араб олими Муҳаммад Амин Арбили “Тасаввуфнинг латифликлари” асарида бу ҳақда шундай дейди: “Ҳеч шубҳасиз, тасаввуф илмларнинг энг шарафлиси. Зеро, у Оллоҳ маърифати ва ишқи ила алоқадор эрур... Тасаввуф бошқа илмларнинг асли ва асоси.

Чунки Оллоҳ таолога томон йўналишни қўзламаган ҳеч бир илм ва амалнинг қиймати йўқдур. Хуллас, жасад учун руҳ нима бўлса, ўзга илмлар учун тасаввуф ҳам худди шундайдир”. Менимча, тасаввуфни “ҳаётга кенгроқ татбиқ этиш”дан аввал унинг моҳиятидан зарур даражада хабардор бўлмоқ лозим.

– Сизнингча, шеърият нимадан туғилади ва у нимага хизмат қилиши керак?

– Шеърият Гўзаллик мушоҳадаси ва Ҳақиқат кашфидан туғилади. Шеърият инсон шуурини янгилаш, руҳни қувватлантириш ва кўнгилни гўзалликка, олий ҳақиқатларга ошно айлашга хизмат қилмоғи керак. Қайси юртда қуллик, тобелик, қўрқув тантана қилган бўлса, билингки, у ўлкада шеърият эрқдан, шижоатдан маҳрумдир.

– Ўтган асрнинг 70-йилларида адабиёт майдонига кириб келган авлод шеърияти ҳақида анча дадил чиқишлар қилгансиз. Аммо бугун ўша фаоллигингиз сезилмаётгандек... Бунга сабаб нима: бандликми ёки бугунги шеърият Сиз орзу қилган ўзандан юрмаяптими?

– Аёнки, юрак қони, виждон изтироби билан суғорилган шеърлар ҳар куни ёзилавермайди. Шоирнинг камолга етишида изтироб ҳамиша муҳим аҳамият касб этган. Ва бундан кейин ҳам шундай бўлиши муқаррар. Огоҳлик сусайиб, руҳоний азоб тўхташи ҳамон шоирлик ҳам тўхтайдди. Чунки юракни дардли, оловли ҳис-туйғулар тарк қилади. Юксак бир қаноатсизлик, туғён ўрнини машғум турғунлик эгаллайди. Дўрмондаги бир гурунгимизда шоир Хуршид Даврон “Мен энди шеър ёзмайман. Чунки шеър ёзишни ўргандим”, – деди. Тажриба ва

кўникма “тузоғ”ига илинмаган ҳар бир шоир шундоқ фикрга келиши муқаррар деб ўйлайман.

Шеъриятимизда кучли бир сифат ўзгариши юзага келади, албатта. Фақат буни бир муддат кутиш керак бўлади. Шеъриятнинг бугунги умумий ҳолати ҳам шундан далолат бериб турибди.

– Самимий суҳбат учун таҳририятимиз ва кўп сонли журналхонларимиз ташаккурини қабул қилгайсиз.

*“Бухоро мавжлари” журнали,
2009 йил, 1-сон, 28-31-бетлар.*

ҚАЙТАР ДУНЁ ИЗТИРОБЛАРИ

Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги бардавом кураш дунё мавжудлигининг мангу қонуниятидир. Ёвузликка асосланган жамият иддизлари таназзулга юз тутиши муқаррарлигини тарих такрор-такрор исбот этганидек, Форобий орзу қилган фозил одамлар шаҳрини барпо этиш ҳам амри-маҳол. Демак, инсон ботинидаги раҳмоний ва шайтоний ҳиссиётлар меваси бўлган эзгулик ва ёвузликни кўзгунинг икки томони дея тасаввур қилишга мажбурмиз. Демак, истаймизми-йўқми, “ёмонга ўлим йўқ”... Аммо хонумонларни куйдиргувчи бу балойи азимга эрк бериб бўлар эканми? Зеро, ёвузликка эрк бериш шайтонни озодликка чиқариш билан баробар. Шайтон тўрига илинган одам эса шайтоннинг ўзидан кўра хатарлироқдир. Бу манзаранинг бадий асардаги ифодаси ҳам даҳшатларга лиммо-лим.

Ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидан бошлаб жамият ҳаётида рўй берган туб сиёсий ва мафкуравий бурилишлар адабий жараёнга ўз таъсирини кўрсатмай қўймади. Узоқ йиллар турғун сиёсат муҳиtida ҳаёт кечирган ижодкорларимизга баралла овозда гапириш имконияти туғилди. Натижада улар ўзлари гувоҳ бўлган, аммо узоқ йиллар тилга чиқаришга чўчиб келган анча-мунча сирли ва ваҳимали ҳақиқатларни қоғозга туширишга ёппасига киришиб кетдилар. Бу ҳақиқатларнинг аксарияти қишлоқ хўжалиги бошқарувига, уни ўз манфаати йўлида истаган томонга буришдан қайтмаган раҳбарлар фаолиятига дахлдор эди. Жамоа хўжалиги ҳаётидаги тенгсизлик, “раислар мавзуси” Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссасидан кейин айна шу даврга келиб яна адабиётнинг катта мавзуларидан бирига айланди. Бу даврда айна мавзу қирралари кенгайиб, умуман “раҳбарлар мавзуси” мақомига етди. Одил Ёқубовнинг “Диёнат”, Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик”, Ўлмас Умарбековнинг “Фотима ва Зухра” романлари, Тоҳир Маликнинг “Чархпалак” қиссасидаги бир-бирига анча-мунча ўхшаш манзаралар – пахта яккаҳокимлиги соясида талтайиб кетган раҳбарлар кирдикорларига оид лавҳалар бу фикримизни қувватлайди. Таниқли адиб Аҳад Ҳасаннинг “Қайтар дунё” романи ҳам ана шу сирадаги асарлардан биридир.

Номлари саналган асарларнинг кетма-кет мутолааси қолдирган таассуротда умумийликлар бисёр. Бу жараёнда ҳатто китобхон: “Бир мавзу атрофида бунчалик ўралашишга зарурат бормикин? Ахир, ижодкор қаламга оламан деса, мавзулар анча-мунча-ку”, деган мулоҳазага бориши ҳам мумкин (ҳали юқоридаги рўйхатда айна шу мавзунинг у ёки бу қиррасини ёритишга бағишланган қатор ҳикоя ва қиссалар, сахна асарлари, романлар номлари йўқ). Бинобарин, қайд этилган асарларнинг барчасида бош қаҳрамон – ё жамоа хўжалиги раиси, ё давлат хўжалиги раҳбари: “Синчалак” да

Арслонбек Қаландаров, “Жимжитлик”да Мирвали Рихсиев, “Диёнат”да Отақўзи Умаров, “Фотима ва Зухра”да Тешабой Султонов, “Қайтар дунё”да Бекмурод Остонақулов... Ҳукми болта тиғидан ҳам ўткир бу арбобларнинг итдек содиқ гумашталари ҳам бор: “Синчалак”да Эшон, “Жимжитлик”да Расулбек, “Фотима ва Зухра”да Одамбой, “Қайтар дунё”да Сафоқул...

Бу асарлардаги мол-давлату обрў кўзини қамаштирган арбобларни ҳидоятга чорловчи, ҳалокатлардан огоҳлантирувчи, аммо бунинг эвазига ўша арбобларнинг нафратига нишон бўлгувчи инсонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам бир-бирига уйғун: “Синчалак”даги Саида, “Жимжитлик”даги Толибжон, “Диёнат”даги Нормурод Шомуродов, “Қайтар дунё”даги Арслон Ботиров...

Бу асарлардаги арбоблар ўз манфаатлари йўлида бутун бошли қисматларни тескари буришга интиладилар, бу жараёнда ҳалақит берган кишиларни маҳв этмоққа киришиб кетадилар. Ҳатто, уларнинг қотилига айланишдан-да тоймайдилар. (Айни шу нуқтага келиб, Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссаси, Одил Ёқубовнинг “Диёнат” романи биз хусусиятларини санаб ўтаётган асарлар сафидан четга чиқади. Чунки бу асарлардаги арбоблар, ҳарҳолда, ошкора қотилликка қўл урмайдилар). “Жимжитлик”даги арбоб Мирвали эр-хотин Равшанбек ва Гуландомнинг, гумашта Расулбекнинг, беозор Асқарали ва Толибжонларнинг қотилига айланади. “Фотима ва Зухра”даги Тешабой раис Абдулла муаллимнинг, унинг қизи Фотиманинг, ўғли Ҳамидулланинг, биринчи котиб Усмоновнинг, ўз измига киришдан бош тортган Шоҳиданинг умрига зомин бўлади. “Қайтар дунё”даги Бекмурод Остонақулов тилла хумча топиб олган гумаштаси Сатторнинг жонига қасд қилади, жамоа хўжалиги фирқа кўмитасининг собиқ раисаси Мавжуданинг ўлимини тезлаштиради...

Бу асарлардаги арбоблар ғайриинсоний жиноятларини амалга ошириш мақсадида ўзлари учун кишилар кўзидан пана

қароргоҳлар, маишатхоналар қуришни унутмаганлар: “Жимжитлик”даги Мирвали кишилар ҳатто боришга қўрқадиган тоғ ёнбағридаги торни ихчам қаср, маишатхонага айлантириб олади. “Фотима ва Зухра”даги Тешабой Султонов ўз жинойтларини ўзи ва бир-икки гумаштасигина киришга жазм эта оладиган боғда амалга оширади. “Қайтар дунё”даги Бекмурод Остонақулов Қўштутда – сув устида “Ситораи Моҳи хосса” қуриб, “бегона” кўзлардан панада маишат қилмоқни кўзлайди...

Бу асарлардаги зулмни пеша қилган бош қаҳрамонларнинг ўлим топиши ҳам бир-бирига монанд: “Жимжитлик”даги Мирвалининг ёвуз тантанасига ўзи қотилига айланган Гуландомнинг етимчаси Азизбек отган ўқ нуқта қўяди. “Фотима ва Зухра”даги Тешабой раис машина ғилдираклари остида қолиб ўлим топади. “Қайтар дунё”даги Бекмурод ўзи Сатторга заҳар ичириб ўлдирганидек, тилла яширилган кавак хўжайини – илоннинг қаттол заҳрига дош беролмай, жон таслим қилади.

Қайд этилган асарларнинг аксариятида қайтар дунё ғояси, асосан, бош қаҳрамонлар қисмати мисолида кўрсатиб берилган бўлса, “Қайтар дунё” муаллифи бу улушни қаҳрамонларга гўёки тенг тақсимлагандек таассурот уйғонади. Бинобарин, Арслон Ботиров жангдан қайтиб, қишлоқ кенгаши котиби бўлиб ишлаб юрган пайтда, йигит ёшида йўл қўйган хатосининг жабрини бир умр тортади. Шаҳардан келган архив ходимаси Гулсумнинг табиати Арслонга илк учрашув кунда аён бўлган эса-да, бу табиат келтириб чиқариши мумкин бўлган хатарни у олдиндан сеза олмайди: Гулсумга уйланади. Китобхонни хавотирга солган хатар эса кўп ўтмай ўзини кўрсатади: Гулсум пахта пунктидаги ҳашар чоғида қаттиқ жароҳат олган, ўлим ва ҳаёт ўртасидаги талвасага рўбарў турган Арслоннинг ор-номусини топтаб, раис – Бекмуроднинг қўйнига киради. Аслида Гулсумга шундай имкониятни Арслоннинг ўзи яратиб бергандек туюлади, китобхонга... Эндигина раислик лавозимини эгаллаган Бекмурод пахта ташишга ишчи кучи

етмаётгани боис ҳалак бўлиб юрганида, Арслон унга қишлоқдаги эркакларни ҳашарга чақиришни маслаҳат беради. Бўлажак душманининг жонига ора киради. Ора киради-ю, аслида жангдан омон қайтган икки забардаст йигитнинг ўлимига, ўз ҳаётининг издан чиқишига сабабчи бўлади. Халқда “Бўлмаганга бўлишма”, деган нақл бор. Бекмуроднинг тубан одам эканлигини Арслон пахта пунктидаги фожиадан олдин ҳам билар эди: у биринчилардан бўлиб жангга отланганида, Бекмурод кўзига нос жойлаб, “ногирон”лигини пеш қилиб фронт “бало”сидан қутулиб қолган эди. Шундай оғир дамда сафдан қочган ҳамроҳ, узоқ умр йўлида вафо қилармикин... Шу тариқа хулоса чиқариш, таъбир жоиз бўлса, одам таниш синовиди такрор-такрор хатога йўл қўйган Арслон ана шу бўшанглиги жазосини умр бўйи тортишга маҳкум бўлади. Китобхон асар сўнгигача Арслоннинг хўрланишларига, кўксини парча-парча этган армон боис қон ютишларига гувоҳ бўлади. Алалхусус, Арслонни хатолари жазолайди...

Йигитлик ғурури боис бир кечалик қўноғига “шафқат қилган” Арслонга “Кечқурун ёстикдан ошиб ўтолмаган йигит бутун бошли ариқдан сакраб ўта олармиди?” дейишдан ҳайиқмаган Гулсум Арслоннинг уйини, қалбини ҳувиллатиб, Бекмуроднинг “ҳарами”га кўчиб ўтади. Алал-оқибат, кексалик остонасида Бекмуроднинг фожиали ўлими, келинининг “лўли табиати”, ўғлининг хотинпарварлиги боис ҳувиллаган уйда ёлғиз қолади. Демак, бир пайтлар қилган ёмонликлари ўзига қайтади...

Мулоҳазачи, ҳалол, ўзи тўймай бировга тутадиган Асал дадасидан кўра валломат, истаганини муҳайё қиладиган, сўзи кескир, ҳукми баланд Раис дадасининг этагини тутишни маъқул кўрган Қўчқор (Арслоннинг ўғли) охир-оқибат, ана шу этакка ўралиб, ҳалокат жари ёқасига келиб қолади. Унинг нафс йўлидаги телбаликлари, аллақачон кунпаякун бўлган ҳаётини тиклаш ҳаракатидаги ожиз уринишлари, оиладан

ёлчимаганлиги – бари-бариси Асал дадасига, асл дадасига беришга қизғанган меҳри учун тўлов эди гўё...

Бир пайтлар дўсти Саттор билан топган тилла сирини Бекмуродга очиб, охир-оқибат раиснинг қутқуси билан ҳамтовоғи жонига қасд қилган тақирбош – Сафоқулнинг ҳаёти аслида тупроқ остида ётган Сатторнинг қисматида енгилроқ кечмайди. Оила қувончидан, инсоний орзу-умидлардан бутунлай мосуво, ўзини Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” романидаги манқурт Жўломон каби фикрламай яшашга маҳкум ётган Сафоқул бир пайтлар Сатторга қилган ёвузлиги жазосини тортади...

Ниҳоят, асардаги барча қисмати чигал инсонлар ҳаётига чанг солишдан, улар қисмати ўзанини ўзгартиришдан лаззатланган Бекмурод Остонақуловга ҳам дунё ўз жазоси нақд эканлигини кўрсатади. Бир пайтлар ўз қутқуси билан Тақирбош берган заҳардан ўлган Саттор каби илон заҳридан ўлим топади. Илло, у ўшанда Сатторнинг бўйнига ўлган илонни ўраб, уни илон чақиб ўлдирганлигини исботлашга уринган бўлса, энди ўзини илон чақиб ўлдирганлигини исботлашга ҳожат ҳам қолмайди... Начора, қайтар дунё.

Асар мутолаасини тугатган китобхон “Ниҳоят, ёвузлик интиҳо топди, Аҳраманга қирон келди”, дея оғир сўлиш олади. Чиндан ҳам шундай бўлишига умид боғлайди. Аммо чиндан ҳам шундай бўлармикин? Ёвузликка бутунлай чек қўйиб бўлармикин? Аҳраманни абадулабад одамлар қалбидан қувиб чиқаришга куч топа олармикинми?..

“Қайтар дунё” каби асарлар эзгуликнинг меҳмон бўлишини кутиш эмас, балки унинг ташрифи учун курашиш, машаққатлар чекишга даъват этади. Ўзига, ўз қалбига бефарқлик ёвузликка дарвоза очмоқ билан баробар. Бани одам ичра қалб эшикларини эзгулик учун очиб, ёвузликдан ҳазар қилувчи инсонлар жуда кўп. Демак, ёмонликсиз яшаб бўлмайди, деган фикр хато. Демак, ёмонликка ўлим бор!

2006 йил.

САРҒАЙГАН МАКТУБ ЁХУД КЎҲНА ХАТДА СЎЗБОШИ

(Ўзбекистон халқ ўқитувчиси Ҳаким Тоҳировнинг
“Муаллимнинг сўzlари” китобига)

1

Эй жондош биродар, тингла бир нафас, гарчи сўз айтмоққа йўқ менда ҳавас. Ҳали манзиллардан олисман гарчи, боболар хайлидан битта хабарчи, Кимки шеър ишқида ёнгай тонг-сахар, Тангрига тоати кетмас бесамар. Шоҳми у, гадоми, мусофир, дайди, кексами, ёшми у – кўнгли унгайдир. Шеърни дил ойнаси дегайлар қадим, навони авайлаб унга солгандим. Бошимда чақнади гўё чақинлар, кўксимга бош қўйди дўсту яқинлар. Кенгайиб кетгандек бўлди дунёлар, пойимга бош уриб келди сахролар. Уммонлар, денгизлар қошимда маним, дўст каби жилмаяр хаттоки ғаним. Ғойиблар хайлидан олдим хабарлар, йўлимда чекинди ҳар не хатарлар, Кўзим қаросида муҳаббат ранги, кўнгилдан меҳрлар эмиб улғайдим. Елкасини тутди хаттоки тоғлар, товонимни силаб, ўпди ўтлоқлар. Дунёда иймон бор, дея битдим мен, яхши сўз – мададкор, дея ўтдим мен. Табиат, онамсан, дедим шодланиб, барглар пешвоз чиқди йўлга отланиб. Шеъримга ранг олдим бобо Қуёшдан, ҳикматлар ўргандим ҳар битта тошдан. Пешонамдан ўпди кекса Бухоро, табаррук Каъбадан ҳисса Бухоро. Сухбатга чорлади тунда минорлар, имлади Донишни кўрган чинорлар.

Узрлар сўрадим юрган йўлимдан, тупроқ ранжимасин дедим даъфатан. Кўксимга авайлаб босдим япроқни, ҳолин сўраб бордим кўҳна қишлоқнинг. Кекса тут ёнида эгилди бошим, кўксимдан кўксимга томдилар ёшим. Шеърнинг борлигига шукрона айтдим, менга ёрлигига шукрона айтдим. Сокин самоларга тикдим кўзимни, шеърнинг қучоғида кўрдим ўзимни. Кўксимда гул очиб, барг ёзди баҳор. “Муаллим сўzlари”н ўқигач такрор...

2

Эй қондош биродар, юраги хаста, сен ҳам сўзларимга қулоқ сол аста. Жигар ташвишидан кўнглимизда чўғ, даврон шевасидан кўксимизда ўқ. Эсла, суҳбатларнинг эркаси эдик, кўҳна эртакларнинг эгаси эдик. Дуогўй боболар бошларда соя, бизга устоз эди дўсту ҳамсоя... Меҳр беролдикми вояга етгач, ўғил-қиз балоғат фаслига ўтгач. Ғазабдан ўзгага тополмай чора, сукутни дўст билиб, бўлдик овора. Ёлғон китобларга банд бўлди кўпроқ, даврон шевасидан бермадик сабоқ. Эртакдан бебаҳра ўсди қушчалар, меҳримиз тиланиб ўсди қушчалар... Қўлинг бер, покиза осмонларга қайт, биз бирга ўйнаган замонларга қайт. Кел, бир эртак қолсин уларга мерос – сўзи ўт – табаррук боболарга хос! Меҳр булоғидаи қонсин диллари, иймон яроғига чўзсин қўлларин. Пирлар дуосидан тўлишиб кўнгли, иймон навосидан ёришиб кўнгли. Китоб сўрасалар, шу он ҳадя қил, ёш дема, тош дема, имкон ҳадя қил. Боболарнинг тоғдан ошганларин айт, эрк дея, ор дея тошганларин айт. Ҳамдам полвон каби эрлардан гапир, Ёдгор, Ўроқ, Собир – шерлардан гапир. Ҳикматидан сўйла Тоҳир бобонинг, ундан ўргансинлар элга вафони. Китоб сўрасалар, шу он ҳадя қил, ёш дема, тош дема, имкон ҳадя қил!

3

Даврон ғилдираги терс кетса агар, эзгулик хор бўлгай, ёвуз – музаффар. Мулла Шароф янглиғ мангу беором, Икром оқсоқолдек афтода, гирён. Қора зулмат аро оҳ чекканда Шарқ, мўминлар ҳолига тополмай бир шарҳ – Шоир юрагимда йиғлайди нолон, дилхаста, шикаста Ватан – Онажон. Ҳайит Амин янглиғ жангга киргайман, то мангу йўқолсин ғаним – ҳоли танг. Хурлик қуёшининг ёлқинларидан, қасос тулпорининг чақинларидан кўксимда қад ростлар асрий кўшиқлар, Иймонга, Ватанга мангу ошиқлар. Бобом тупроғини кафтда авайлаб, кўзимга сургайман пок деб, атайлаб. То иймон чашмаси жўш урсин дилда, ҳалол, рост иқрорлар янграсин

элда! Мангу зулмат аро қолмасин ўғлим, тоштуёқ тойчоғим, беғубор кўнглим. Қизим, менинг она қизим бўл, дейман, онанга меҳрибон – изим бўл, дейман. Дунё – ажиб работ, қайсар иморат, умр дунё ила жангдан иборат. Улуғ курашларга чорласа замон, Дуо-ла ойдин йўл тиланг, отажон! Онамга қанот бўл, нурли юлдузим, жонимга пайвандим, мунглим, ёлғизим...

4

Тунда тушларимнинг дарвозаси йўқ, руҳлар кириб келгай – дардлари улуғ. Мени мажлисига чорлаб шул замон, юртнинг аҳволидан сўргайлар нишон, Кўзда ёш алқайди иморатларни, элпарвар, динпарвар аморатларни. Аммо ҳар бирининг битта дарди бор, недан кўнгли хира, недир гарди бор. Қай бири ўғлидан сўз очди маҳзун, неча йилда бир бор келгани учун. Қай бири афсус-ла чайқар бошини, ҳасрат-ла кўрсатар қабр тошини: ўғли қабр тоши ўрнатар маҳал, ўз исмин ёзибди отадан аввал. Яна бир нуроний руҳни тингладим, дарди улуғ экан, дарҳол англадим: “Ўғлим, уқиб олгин маҳшар маҳали, солиҳ фарзандларнинг эзгу амали – мангу фароғатга бўлгайдир ҳужжат, Акси-чи? Ҳасратга қўйгай оқибат. Менинг ўғлим олим, аммо бир нафас, бетаъма амални ўйлаган эмас... Не-не биродарлар ётар бунда жам, кўнглига тополмай бир томчи малҳам. Алҳол, тинсин десанг руҳларнинг оҳи, эзгу сўз, эзгу ўй бўлсин ҳамроҳинг!..”

Тунда тушларимнинг дарвозаси йўқ, ҳовлиқиб уйғондим – кўкрагимда чўғ. Тонгда либос кийиб меҳру вафодан, эзгу онг сўрадим еру самодан. Ота шаънин қутлуғ билган, ёронлар, она меҳрин улуғ билган, ёронлар. Улар руҳи учун керакмас талош, ҳар бир яхши амал – битта қабр тош! Не боис бундай сўз айтдийкин шоир? Мухтасар калом – шул китобга доир. Дуода ёд айланг унинг ҳам номин, дилга яқин англаб ўтлиғ каломин!

2007 йил.

СЎЗ ҲАҚИДА СЎЗ

ёхуд биринчи дафтар

хотимаси

Шеър – дард, адабиёт – қисмат! Адабиёт – Навоий, адабиёт – Машраб! Адабиёт – Пушкин, адабиёт – Усмон Носир! Адабиётни ана шундай улуғ қадрият ва риёзат дея тушунганларгина унга муносиб бўла оладилар. Башарият ташвиши ўртаган қалбларидан силқиган қонлар ила асар яратиб, тангри ато этган беқиёс қудрат – дунёни ўзгартириш, унга сайқал бериш бахтига эриша оладилар. Ҳақиқий шоирлар набиларга қариндош, кичик хабарчилардир...

Ҳақиқий ижод ва ижодкорлик қачон бошланади? Сўзсиз, Ватанни танишдан бошланади! Ватан мадҳияси янграганда, кўкси қалқиб, жўмард оҳангларга жўр бўлолмаганлар, Ватан фарзандлари баланд минбарларда кўкрак кертганда, “Парвозинг баланд бўлсин, онажон-юртим!” дея алқаёлмаганлар, илҳомини имон ва эътиқод, бурч ва садоқат, ҳалоллик ва диёнат хабарчиси сифатида ардоқлаёлмаганлар, алаҳхусус, ижодни “воситаи жоҳ” билганлар ўзларини ижодга дахлдор одам санашдан андиша қилмоқлари даркор. Бу ҳақиқатларни идрок этолмаган аҳли қалам ғофил бўлмасинким, бу анжомларсиз сафарга отланган кема ғарқ бўлишга маҳкум, бу ҳиссиётларсиз денгизга шўнғиган ғаввос баҳра олишдан маҳрум.

Ижод касб ҳам, бўш вақтни безашга ярайдиган машғулот ҳам эмас. Ижод – дард, ёзувчилик – хасталик. Ижод – аввал юракни парча-парча қилиб, сўнг унинг фарёдларига қулоқ тутиб лаззатланиш...

Биз шоирларнинг ҳар бир сўзини қасам ўрнида қабул қилиб ўрганганмиз. Аслида улар ҳам одам, уларда ҳам кўнгил бор, қалб бор. Йўқса, буюк Навоий бир ўринда “Одами эрсанг, демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”, бошқа бир ўринда “Парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор” дермиди?! Начора, шоирлар ҳам банда-да, биродар.

Тарих ҳақида гапириш осон. Тарих лавҳаларини илмий мақола ёхуд рисола миқёсида қайта ҳикоя қилиш ҳам у қадар кўп машаққат талаб этмайди. Аммо Ватан тарихини бадиий акс эттириш, кечмиш дардларни кечирилаётган дардлар билан уйғун ҳолда ҳис этиб, кечаги кун фожиаларидан бутунги кун учун муҳим сабоқлар чиқариш беҳад сермашаққат жараёнки, бу жараённинг қалб ва руҳни ларзага соладиган оғриқлари, озорлари ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Тарих – буюк донишманд. Унга яқинлашганинг сари тафаккуринг миқёслари кенгаяверади, юрагинг катталашаверади, дардинг улканлашаверади. Тарихини яхши билган миллат болалари хиёнат кўчасига кирмайдилар, омонат дунё ҳавасларига учмайдилар. Тарихини яхши билган халқ фарзандлари ўз манфаатларини ҳаргиз Ватан манфаатларидан устун қўймайдилар, кекса чинорларга қари кунда, кўҳна деворларга бойқуш макони, дея қўлларини бигиз қилмайдилар.

Ўтмиш ҳақида ҳаммадан аввал ёши улуғ инсонлар гапиришга бурчли ва ҳақлидирлар. Эҳтимол, тарих минг йилликлари олдида бандасига насиб этган улуғ ёшлар жиддий аҳамият касб этмас, аммо истаймизми-йўқми, ёши улуғ инсонлар ўтмишга, демакки, ҳақиқатга биздан кўра яқинроқдирлар.

Адабиёт – самога сассиз тикилган одамзод кўзларида абадий қотиб қолган сўроқ аломатидир.

Дунёда вазни оғир, масъулияти залворли сўзлар бисёр: Ватан, ота, она, устоз, ҳақиқат, адолат, диёнат, имон, эътиқод, муҳаббат, садоқат... Улар сафида дилга мадад, руҳга қувват берадиган, бир-бирига моҳиятан уйғун сабр, бардош, қаноат, шукрона сингари сўзлар ҳам борки, шаксиз, булар бўлмаганда, дунё аллақачон интиҳо ҳаёлига тушган бўлур эди...

Илмийми, бадиийми асар ўқиётганингда фикр ва ҳиссиётлар занжири бўйлаб олдинга силжийверсанг – яхши, бу занжир кўз олдинда шарт-шурт узила бошладими – вақтингни беҳуда сарфлама.

Адабиётни мунаққидлар “кашф этган” асарлар эмас, мунаққидларни кашф этган адиблар бойитади.

МУНДАРИЖА

Сўз соғинчи ёхуд мухтасар муқаддима.....	3
Улуғ шоир мўъжизаси.....	4
Буюк уммондан қониб.....	7
“Бори элга яхшилиғ қил...”	10
Қодирий яратган боғ.....	15
Икки халқнинг танти шоири.....	19
“Шеърим, яна ўзинг яхшисан...”	22
Мутолаа шукуҳи.....	29
“Румий ёки Навоийни ўқимаган кунларингиз бўлганми?..”	36
Қайтар дунё изтироблари.....	43
Сарғайган мактуб ёхуд кўҳна хатда сўзбоши.....	49
Сўз ҳақида сўз ёхуд биринчи дафтар хотимаси.....	52

ШОДМОН СУЛАЙМОН

МУТОЛАА ШУКУҲИ

(Адабий-маърифий лавҳалар)

Муҳаррир: 3.Келдибоева
Тех. муҳаррир: О.Аҳмедов
Дизайнер: О.Тошпўлатов

Босишга рухсат этилди: 23.01.2013 йил.
Бичими 84x108 1/16. Нашр босма табоғи: 2,12.
Адади: 500 дона. Буюртма № 51.

Нашриёт лицензияси: АІ – 170.
“НАВРЎЗ” нашриёти
100000. Тошкент шаҳри, Амир Темур кўчаси 19-уй.
Тел.: (8 371) 233-92-46

“ODIL AHMAD” х.к. босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Бухоро шаҳри Жалол Икромий
кўчаси 1-уй. Тел.: 223-24-02.